

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Գարագառջաճե Ա.Վ.

Դաճառք փրկաւիւ-
րարձաճե կաճ ազգաճե կաճ-
բաճարձաճե, արաճարձաճե,
բարձարձաճե և բաճարձաճե.

✓ Ե. Ն.

1211

1999

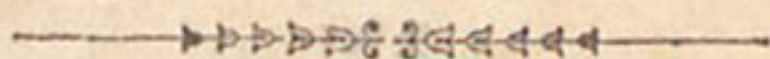
ՀԱՄԱՌՈՏ

ՓԻԼՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՄ

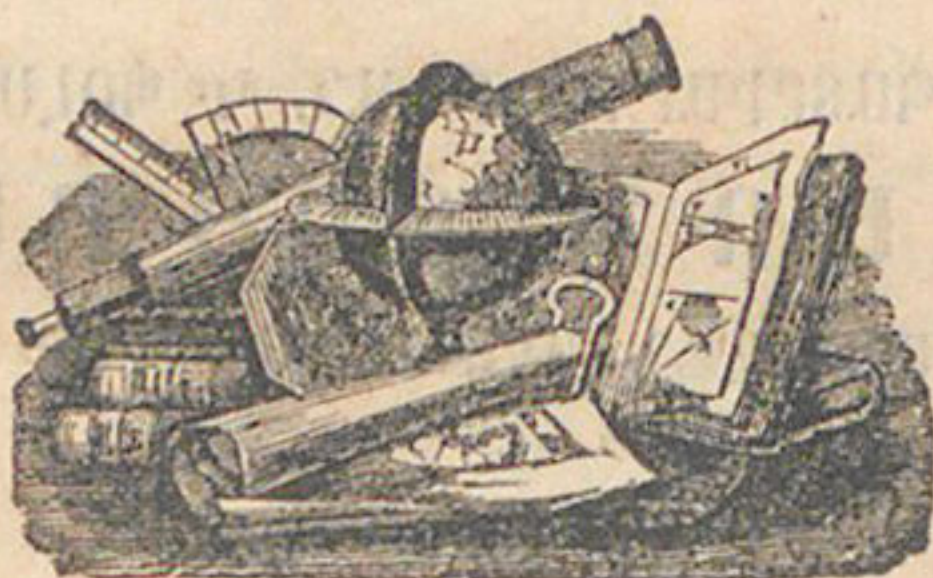
ՍԿԶԲՈՒՆՔ

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԵԱՆ, ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԻ
ԵՒ ԲՆԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՅՕՐԻՆԵԱՅ

Ա. Մ. Վ. ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՔԻՒՐՔՃԵԱՆ

— 1868 —

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

ՏԵԱՌՆ ՏԵԱՌՆ ԳԷՈՐԳԵԱՅ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԵՒ

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԵԱՆ ՍՐԲՈՅ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ

ՏԵԱՌՆ ԵՍԱՅԵԱՅ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ԵՒ

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԵԱՆ Կ. ՊՕԼՍՈՅ

ՏԵԱՌՆ ՊՕՂՈՍԻ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐՀԻԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Փիլիսոփայութիւն բառը յատուկ մտքով մը կը նշանակէ մարդկային հոգւոյն կամ մտքին գիտութիւնը, որ սա չորս մասը կը պարունակէ՝ Հոգեբանութիւն, Տրամաբանութիւն, Բարոյական եւ Աստուածգիտութիւն կամ Բնական աստուածաբանութիւն։ Ասոնց, մանաւանդ առաջին երկու մասին, դպրոցական ուսման ընթացքի հետամուտ եւ դոգմերուն համար կարեւորութիւնը յայտնի է։ Մտքին կարողութիւններն ու գործողութիւնները ճանչնալ եւ անոնց ինչպէս եւ ուր ըստ պատշաճի գործածուիլը գիտնալը՝ քիչ օգուտ չընէր ուսման եւ գիտութեան հետ դրադող եւ միշտ իր միտքը մշակել ուղող մարդու մը, երբ տեսնէ թէ մարդկային միտքն ինչ ճամբով հասած է եւ կը հասնի ճշմարտութեան, եւ կամ թէ որ տեսակ գաղափարներ եւ իրողութիւններ ինչ մտաւոր գործողութիւններով փնտռել եւ ապացուցանել յարմար եւ ուղիղ է։ Համառօտ ըսելով սա գիտութեան սորվեցուցածներուն վրայ ըստ բաւականին եւ յրատակ գաղափար ունեցող մը՝ նոյնը չունեցողէ մը շատ տարբեր տեսութիւն մը պիտի ունենայ իր հոգւոյն, իր իմացական գործողութիւններուն եւ թէ ունեցած ու թէ ունենալու դատողութիւններուն, եւ սորված ու սորվելու գիտութիւններուն վրայ։

Թէ աս գիտութեան ճշմարտութիւններուն, աստու
գութեան մասին, ինչ արժէք տալ արժան է՝ ասոր
վրայ բաւական կը համարինք միայն ըսել թէ ըն-
թերցողք կամ ուսանողք կարող պիտի ըլլան ինք-
նին դատել աս կէտն ան լուսով զոր աս գիտու-
թիւնն անոնց պիտի տայ:

Մեր աս համառօտ դասագրքին հոգեբանական
մասն աւելի ընդարձակ է. տրամաբանականը հա-
մառօտիւ անցած ենք, ուստի եւ նախադասու-
թեանց, ձեռնարկութեան կամ պատճառաբանու-
թեան այլ եւ այլ կերպերուն եւ տեսակներուն,
մեթոտի եւ իմաստակութեանց վրայ որ հոս համա-
ռօտ են՝ աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ մեր
Տրամաբանութեանը մէջ ընդարձակ աւանդուած են:

28 12 14

1211-87

ՓԻԼՈՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՏՔ

1. ՓԻԼՈՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆԸ յանձուկ միտա թնչ է։
Մարդկային իմացականութեան գիտութիւնն է.
իմացականութեան՝ որով կը խորհինք։
2. Խորհիլն թնչ է։
Իրաց վրայ գաղափար եւ զգացում ունենալ։
Գաղափարը՝ ճանաչում մը, զգացումն ալ ազդուիլ
մըն է։
3. Ի՞նչ միջոցներով կը խորհինք։
Հոգւոյն կամ մտքին կարողութիւններուն մի-
ջոցաւ։
4. Հոգւոյ կամ մտքի կարողութիւնն թնչ է։
Հոգեւոր կամ իմացական վիճակի մը ընդունակ
ըլլալու, կամ նոյնպիսի (հոգեւոր, իմացական) գոր-
ծողութիւն մը ընելու յարմարութիւնն է։ Ուստի
կայ կարողութիւն որ կրաւորական է, կայ որ ներ-
գործական է։
5. Մտաւոր վիճակ կամ գործողութիւն թնչ է։
Երբ ցուրտ հով մը երեսիս փչելէն մտելու անա-
խորժ զգացումը կ'ունենամ, մտաւոր կամ իմացա-
կան վիճակի մը մէջ եղած կ'ըլլամ. երբ այն անա-

խորժ զգացման ուստի դալը կը փնտռեմ, կամ այն զգացումն անցնելէն ետքը այն վիճակն նորէն միտքս կը բերեմ, մտաւոր կամ իմացական գործողութիւն մը ըրած կ'ըլլամ:

6. Հոգւոյն կամ մտքին նախնական կարողութիւնները քանի՞ են:

Երեք. Զգայնութիւն, Իմացողութիւն եւ Քործունէութիւն:

7. Փիլիսոփայութիւնը յանձուկ միտք, կամ իբրեւ դպրոցաց մէջ սորվելու ուսում, քանի՞ մաս կը պարունակէ:

Չորս. Հոգեբանութիւն, Տրամաբանութիւն, Բարոյական եւ Աստուածգիտութիւն կամ Բնական աստուածաբանութիւն ըսուածը:

8. Հոգեբանութիւնն ու Տրամաբանութիւնը ի՞նչ բաներու վրայ կը խօսին:

Ասոնք կը խօսին Ա. գաղափարաց, Բ. մտքին կարողութիւններուն, եւ Ք. այն կարողութիւնները գործածելու կերպին կամ մեթոտին վրայ:

ՄԱՍՆ Ա.

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԳԼԽԱԻՈՐ
ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ԿԱՄ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

9. Գաղափարն ինչ է :

Գաղափար մը որ եւ իցէ առաքելայի մը եւ ներքին կամ արտաքին իրողութեան մը պատկերը կամ ճանաչումն է զոր միտքը կամ հոգին կ'ունենայ զգացութեանց միջոցաւ :

10. Առարկայ եւ արտաքին կամ ներքին իրողութիւնն ինչ են :

Առարկան՝ բնական իր մըն է, զոր օրինակ՝ վարդ մը, ծառ մը : Արտաքին իրողութիւն մը մեր մտքէն դուրս պատահած դէպք մըն է, զոր օրինակ՝ առաւօտուն արեւին ծագելը . ներքին իրողութիւնը՝ առարկայի կամ արտաքին իրողութեան մը հոգիէն զգացուիլը կամ ճանաչուիլն է . զոր օրինակ՝ արեւին ծագելը տեսնելս եւ իմանալս, կամ ուրիշ որ եւ իցէ հաճոյ կամ անհաճոյ զգացում մը :

11. Գաղափարները քանի կարգ կամ տեսակ կը բաժնուին :

Գաղափարներն այլ եւ այլ տեսակ կը բաժնուին .

1. իրենց բնութեանը կողմանէ, 2. իրենց ծագումն մը, 3. իրենց որակիտութեանը, եւ 4. գաղափարներու շարժառիթ եղող առարկաներու եւ իրողութեանց կողմանէ :

12. Գաղափարներն իրենց բնութեանը կողմանէ քանի տեսակ են :

Գաղափարներն իրենց բնութեանը կողմանէ նրկատուելով՝ չորս գլխաւոր տեսակ են . Ըմբռնում, Յղացում, Յիշատակ եւ Երեւակայութիւն :

Երբ գաղափար մը կ'ունենանք անմիջապէս մեր մտքին տեսութեանը տակ դանուող իրական առարկայի կամ իրողութեան մը պատճառաւ, այն գաղափարն ըմբռնում է . գաղափար մը դոր մենք այլ եւ այլ մասնական ըմբռնումներէ, այսինքն՝ մեր ճանչցած իրերուն մասունքներէն, կը շինենք մեր մտքին մէջ՝ յղացում կը կոչուի . եթէ գաղափարն առաջուց ըմբռնուած եւ հիմա ներկայ չեղող առարկայի կամ իրողութեան մը գաղափար է, յիշատակ կ'ըսուի . վերջապէս՝ եթէ գաղափարին ներկայացուցած իրն իրական կամ անճշաւոր, այսինքն՝ գոյութիւն ունեցող բան մը չէ, երեւակայութեան կամ ցնորք կը կոչուի : Զոր օրինակ՝ արեւին գաղափարն ըմբռնում է . արդար, իմաստուն, քաջ, առողջ եւ գեղեցիկ մարդու մը գաղափարը դոր մտքիս մէջ կրնամ շինել՝ յղացում է . անցեալ տարուան Սրուեստահանդէսին դոր Փարիզ տեսայ՝ գաղափարը յիշատակ կամ յիշողութիւն է . երեքգլխեան օձի մը գաղափարը դոր մտք կը ստեղծեմ՝ երեւակայութիւն կամ ցնորք է :

13. Գաղափարներն իրենց ծագմանը կողմանէ քանի տեսակ են :

Իրենց ծագմանը կողմանէ՝ գաղափարներն են . Զգալի, Վերացեալ, Եկամուտ կամ Ստացական եւ Կեղծ :

Զգալի են այն գաղափարները զորոնք մեր արտաքին զգայութիւններուն մէկովը կը ստանանք, ինչպէս՝ նիւթական իրաց գաղափարները. Վերացեալները կը ստանանք վերացուցմամբ, ինչպէս՝ յատկութեանց եւ յարաբերութեանց գաղափարները, զոր օրինակ՝ կարմրութեան, մեծութեան. Սրացական են այն գաղափարները որոնք դուրսէն մեզի կու գան, ինչպէս ձգողութեան օրէնքին գաղափարը, ոչ թէ ինքնագիւտ են, ինչպէս միութեան եւ սրատաճառի գաղափարները (33). Կէղծ են անոնք զորամիտքը կը ստեղծէ, ինչպէս՝ ոսկի լեռ, թեւաւոր ձի:

14. Գաղափարներն իրենց որակաւորեալութեամբ կողմանէ քանի տեսակ են:

Իրենց որակաւորութեանը կողմանէ գաղափարներն են. Յատակ, Մութ, Ճշմարիտ, Սուտ, աջովքն հանդերձ:

Գաղափար մը յասի է, երբ այն գաղափարն ունենալէս ետքը բուն իրը տեսնելուս պէս կը ճանչնամ, եւ որուն վրայ այլ եւ այլ մարդոց մէջ կարծեաց տարբերութիւն կամ վէճ չըլլար. ինչպէս՝ վարդի, խնձորի գաղափարները: Մեք է ան գաղափարը որուն ներկայացուցած իրին վրայ անատուգութիւն կամ անորոշութիւն մը ունինք. ինչպէս Միջոցի գաղափարը: Ճշմարիտ է գաղափար մը որ բուն իրին համաձայն է, ինչպէս՝ Սպիտակ ձիւն: Սուտ է գաղափար մը որ բուն իրին համաձայն չէ, ինչպէս՝ Սեւ կաթին գաղափարը:

15. Գրադիտական նկատմամբ ճշմարիտ գաղափարն ինչ է:

Գրադիտական նկատմամբ գաղափար մը ճշմարիտ է, երբ բառ կամ բացատրութիւն մը բացատրուած

գաղափարին բռն բռն է, գաղափարն ալ ուղիղ
բանին համաձայն է: Չոր օրինակ՝ հայերէն աղէկ
չգիտցող մը կրնայ ըսել *արդար քալել*, փոխանակ ը-
սելու շփոսի քալել: աս մարդուն գաղափարը գրա-
գիտօրէն սխալ է կ'ըսենք, քանզի բռն ինքնին
գաղափարը չի տար: *Լաֆոնդէն* կ'ըսէ թէ *Նրինջը*,
Այծն ու Ոչխարն Առիւծի մը հետ ընկերութիւն ը-
րին, եւ *Այծին ծուղակին մէջ Նղջերու մը բռնուե-*
ցաւ: Աս գաղափարն ալ գրագիտօրէն ճշմարիտ չէ.
քանզի այնպիսի ընկերութիւն մը ենթադրել ուղիղ
բանին հակառակ է. այնպիսի տկար անասուններ
այնչափ զօրաւորի մը հետ չեն կրնար ընկերութիւն
ընել. դարձեալ *Նրինջը*, *Այծն ու Ոչխարը* խոտա-
կեր ըլլալով որսի պէտք չունին: Բայց երբ նոյն հե-
ղինակը *Կաղնուոյն ամբարտաւանութեամբ խօսիլ*
կու տայ, *Նղէգին ալ պարզութեամբ եւ խոնարհու-*
թեամբ, գաղափարը ճշմարիտ է, քանզի, եթէ ա-
նոնք խօսելու կարող ըլլային, այնպէս պիտի խօսէին:

16. Բացարձակապէս եւ ըստ իմիք ճշմարիտ գա-
ղափարն ինչ է:

Երբեմն գաղափարները *Բացարձակապէս* կամ *Ինքնին*
եւ *Տիշտ* ճշմարիտ են. զոր օրինակ սա գաղափարը.
Երախտագիտութիւնն առաքինութիւն է: Երբեմն ալ
մէկ նկատմամբ ճշմարիտ են, ուրիշ նկատմամբ մը
սուտ. զոր օրինակ՝ *Լաֆոնդէնին սա խօսքը*. *Հղօ-*
րին փաստը միշտ լաւագոյն է: Այս գաղափարն ըստ
փորձառութեան ճշմարիտ է, իբր թէ ըսել կ'ուզէ.
Չօրութիւնը տկարութեան կը յաղթէ: Բայց նոյն
գաղափարն իրեւ սկզբունք սուտ է. քանզի փաստ
կամ իրաւունք մը տկարին բերանը նոյնչափ իրա-

ւացի է որչափ զօրաւորին բերանը: Նոյնպէս նոյն հեղինակին սա խօսքը. Անդգամին շնորհք ընողը միշտ կը դղջայ, փորձառութեան նայելով ճշմարիտ է, ըստ փիլիսոփայից ալ չափով մը ճշմարիտ է, բայց քրիստոնեայ ատենախօսի մը բերանը գրեթէ ամբարշտութիւն է, քանզի կրօնքը բարիքն անխըտիր ընել կը պատուիրէ:

17. Սխալ գաղափար ունենալէ կամ սխալ դատողութիւններ ընելէ ազատ ըլլալու ապահովագոյն միջոցն ինչ է:

Գաղափարի մը կամ դատողութեան մը վրայ վրձիռ տալէ առաջ՝ պէտք է ուշի ուշով խորհիլ, եւ ջանալ քաջ ճանչնալ ան բանը որուն վրայ խօսիլ կ'ուզենք: Անճնական տեսութիւններ կամ նախապաշարումներ կը մոլորեցունեն զմարդիկ, եւ շատ անգամ իրերն ըստ մասին միայն կամ պակաս նկատելով կը կարծենք այնպէս դատել զանոնք, որպէս թէ անոնց վրայ կատարեալ եւ ուղիղ տեսութիւն ունինք:

18. Գաղափարի ճշդութիւնն ինչ է:

Գաղափարի մը ճշդութիւնը անոր ճշմարտութեանէն կախում ունի. քանզի ան որ ճշմարիտ է՝ միանգամայն ճիշդ է: Բայց եւ այնպէս գաղափարի մը ճշմարտութեանն ու ճշդութեան մէջ տեղ տարբերութիւն կայ: Ճշմարիտ է գաղափարը՝ երբ բուն իրին հետ համաձայն է. ճիշդ է՝ երբ իրը բոլոր պարագաներովը մէկտեղ կ'իմացնէ:

Աղէկ բացատրելու համար պէտք է իրաց վրայ ճիշդ տեղեկութիւն ունենալ, բառերուն զօրութիւնն ալ աղէկ գիտնալ: Համբաւներն ասոր շատ

փոյթ ընելու են, քանզի ասոնք շատ անգամ իրենց երեւակայութեանը վստահելով կը գրեն առանց ըստ բաւականին եւ ճշդիւ ճանչնալու եւ կշռելու իրենց գաղափարները, եւ իրենց բացատրութիւնը գաղափարներուն հետ լաւ համեմատելու :

19. Գաղափարներն իրենց շարժառիթ եղող առարկաներու եւ իրողութեանց կողմանէ քանի տեսակ են :

Գաղափարներն իրենց շարժառիթ եղող առարկայից եւ իրողութեանց կողմանէ քանի մը տեսակ են, այսինքն՝ Բնական (Ֆիզիքական), Բարոյական, Բնազանցական (Սոփիզիքական), Անհատական, Ընդհանուր, եւ այլն :

Բնական գաղափարները նիւթական իրաց գաղափարներն են, ինչպէս՝ ջրոյ, հողոյ. Բարոյականները՝ Բարոյական իրաց, ինչպէս՝ համեմատութեան, հպարտութեան. Բնազանցականները՝ բոլորովին վերացեալ կամ մտաւոր իրաց, ինչպէս՝ ժամանակի, պատճառի. Անհատականները՝ անհատներու, ինչպէս՝ Ահարու, Հռոմայ. Ընդհանուրները՝ մի եւ նոյն սեռի կամ տեսակով, ինչպէս՝ տնկոց, շնչաւորաց, մարդոց :

20. Գաղափարներու մէջ զանազանելու ինչ բան կայ :

Գաղափարներու մէջ զանազանելու երկու բան կայ. Տարածութիւն եւ Գումարութիւն : Գաղափարի մը արածութիւն ըսելով գաղափարին ցուցուցած անհատներուն թիւը կ'իմացուի. գաղափարի մը Գումարութիւն ըսելով կ'իմացուի այն մասնաւոր գաղափարաց բովանդակութիւնը որ այս ինչ գլխաւոր գաղափարի մէջ պարունակուած են եւ անով կ'ի-

մայրուին: Զոր օրինակ՝ շնչաւոր (կենդանի) գաղափարին տարածութիւնը բոլոր շնչաւորաց տեսակներն են. իսկ նոյն գաղափարին գումարութիւնը՝ շնչաւոր գաղափարին մէջ պարունակուած ուրիշ շատ մը էական գաղափարներ են, զոր օրինակ՝ գործարանաւորութեան, կենաց, շարժման, աննդականութեան, ծննդականութեան եւ ուրիշներ, որոնք շնչաւոր բառով կը հասկնանք:

Բ. ՄՏՔԻՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. Զգայնութիւն.

21. Զգայնութիւնն ինչ է:

Հոգւոյն զգածուելու, այսինքն՝ ազդում մը ընդունելու կարողութիւնն է:

22. Հոգին քանի տեսակ բաներէ կրնայ զգածուիլ:

Երեք տեսակ, այսինքն՝ Բնական (ֆիզիկական), Բարոյական եւ Վերացեալ կամ իմացական բաներէ: Ուստի եւ զգայնութիւնը երեք է. Բնական, Բարոյական եւ Իմացական զգայնութիւն:

23. Բնական զգայնութեան, այսինքն՝ նիւթական բաները զգալու մէջ զանազանելու ինչ բաներ կան:

Բնական զգայնութեան մէջ, արտաքին առարկաներէն մարմնոյն գործարաններուն կամ զգայարանաց վրայ եղած ազդումը՝ Տպասորոշիւն կ'ըսուի. այն տպաւորութեան պատճառաւ հոգւոյն մէջ յառաջ եկած փոփոխութիւնը, այսինքն՝ հոգւոյն ազդուիլը՝ Զգացողութիւն կը կոչուի:

24. Բնական զգայնութիւնը ինչ գործարաններով կ'արթննայ կամ կը շարժի:

Հինգ գործարաններով որոնք Ձգայութիւնք կամ
Ձգայարանք կը կոչուին եւ են Շօշափելիք, Ճաշա-
կելիք, Հոտոտելիք, Տեսանելիք եւ Լսելիք, որոնք
Հոգւոյն հաճութեան կամ տհաճութեան, հեշտու-
թեան կամ վշտաց հինգ աղբիւր են :

25. Այս զգայարանքներն ինչո՞ւ համար հոգւոյն
հաճութեան, կամ տհաճութեան աղբիւր են :

Բնական զգայութիւնը զգայարանաց միջոցաւ
զարթուցանող առարկան կամ իրողութիւնը ինչ որ
ըլլայ, հոգին միշտ այն երկու ընդհանուր կերպով
կը զգածուի. այսինքն՝ հաճոյական կամ անհաճոյա-
կան կերպով, ուստի եւ կամ հեշտութիւն կ'ունե-
նայ եւ կամ վիշտ : Հոգւոյն հաճոյական կամ ան-
հաճոյ կերպով զգածուելուն Ձգացում կ'ըսուի :

Եթէ տպաւորութիւնը մարմնոյն գործարանը կը
մնասէ, զգացողութիւնը վշտալի է, եւ հոգին ցա-
ւով հանդերձ՝ նոյնը յառաջ բերող առարկային դէմ
տհաճութեան կամ ատելութեան զգացում մը կ'ու-
նենայ : Եթէ ասոր հակառակը պատահի, այսինքն՝
եթէ տպաւորութիւնը գործարանները հեշտացնէ,
զգացողութիւնը հաճոյական է, հոգին ալ, ուրա-
խութեամբ հանդերձ, իրեն հաճութիւն պատճառող
առարկային համար սիրոյ զգացում մը կ'իմանայ :

26. Աս երկու տեսակ զգացողութիւններէն ինչ
կը ծնանի :

Երկու սկզբունք. Համակրութիւն՝ որ ամեն տե-
սակ սիրոյ, եւ Հակակրութիւն՝ որ ամեն տեսակ
ատելութեան կամ դժկամակութեան սկզբունք է :

27. Բարոյական զգայութիւնը շարժողը կամ
արթնցնողն ինչ է :

Մեզի նման մարդիկ են : Բարոյական զգայնութեամբ կ'իմացունեն «բոլոր հեշտութիւններն ու վիշտերը :

28. Իմացական զգայնութիւնն ինչ բանով կը շարժի կամ կ'արթննայ :

Մեր մտքին այլ եւ այլ ծանօթութիւններով : Ան զգայնութեամբ կ'իմանանք կամ կը զգանք մտքին բոլոր հեշտութիւններն ու վիշտերը :

Քաղցր կամ դառն բան մը ճաշակելէն յառաջ եւ կող զգացումները՝ Բնական զգայնութեան իրողութիւններ են : Սիրելի առարկայի մը հետ միանալուն կամ անկէ բաժնուելուն զգացումները՝ Բարոյական զգայնութեան իրողութիւններ են : Ճշմարտութիւն մը գիտնալու կամ չգիտնալու, եւ կամ գիտուն կամ տգէտ ըլլալուն զգացումները՝ մաաւոր զգայնութեան իրողութիւններ են :

29. Գրագիտութեան մէջ զգայնութիւն ըսելով ինչ կ'իմացուի :

Կ'իմացուի սրտին այն բնական պատրաստութիւնը որով մէկը գիւրաւ կ'ընդունի ուրախութեան, տրամութեան, կարեկցութեան եւ ուրիշ կրից աջ եւ այլ ապաւորութիւնները :

2. Իմացողութիւն.

30. Իմացողութիւնն ինչ է :

Իմացողութիւնը բան մը ճանչնալու ընդհանուր կարողութիւնն է, եւ կը կոչուի նաեւ ճանաչողութիւն :

31. Իմացողութեան կարողութիւնը քանի՞ կը բաժնուի :

Իմացողութեան կարողութիւնը դարձեալ կը բաժնուի երեք կարողութեանց որ են . Գիտակցութիւն, Արտաքին ըմբռնում եւ Բան :

32. Գիտակցութիւնն ինչ է :

Գիտակցութիւնը որ Ներքին զգայութիւն ալ կ'ըսուի՝ այն կարողութիւնն է որով հոգին ինքզինք կը ճանչնայ, իբրեւ գոյ, իբրեւ այս ինչ իմացական վիճակի մէջ գտնուող, կամ իբրեւ այս ինչ իմացական գործողութիւնը կատարող (4) : Զոր օրինակ . գիտնալս թէ այս ինչ ցաւը կը դգամ, կամ այս ինչ վայրկենիս մէջ փիլիսոփայութեան վրայ կը կարգամ կամ կը խօսիմ՝ գիտակցութեանս կամ ներքին զգայութեանս վկայութեամբն է . այնպէս որ եթէ ոք ինծի ըսելու ըլլայ թէ Այն ցաւը չես դգար կամ թէ կարգացածդ փիլիսոփայութիւն չէ այլ թուաբանութիւն է, այն մարդուն համար կըսեմ թէ կամ զիս ծաղր կ'ընէ եւ կամ յիմար է, քանզի գիտակցութեանս կամ ներքին զգայութեանս հակառակ խօսեցաւ :

Առողջ գիտակցութեան տուած վկայութեան ըստուգութիւնը բացայայտ եւ անհակառակելի է :

33. Ո՞ր գաղափարներն են որ Ներքին զգայութեան միջոցաւ ունինք :

Միտման եւ Պատճառի գաղափարները, քանզի մինչդեռ միտքն ամեն մարմին մասունքներէ բաղկացեալ եւ բաժանելի գիտէ, եւ գիտակցութիւնը միայն ինքզինք թէ եւ անբաժին կը ճանչնայ, կը հետեւի թէ հոգին միութեան գաղափարը գիտակցութեան կամ ներքին զգայութեան միջոցաւ ունի : Նոյնպէս, մինչ զգայութիւնները մտքին երեւոյթի

Վերացեալ կը կոչուին ան գաղափարները զորոնք թէպէտ հոգին առարկաներէ եւ առարկաներու պատճառաւ կ'ունենայ, բայց բուն առարկաներուն գաղափարը չեն:

Զոր օրինակ սենեկիս մէջ վարդ մը ունիմ. ասոր, իբր անհատ վարդ, գաղափարը՝ վերացեալ չէ, բայց այն վարդին գոյնին կամ տարածութեանը եւ ուրիշ յատկութիւններուն գաղափարները, դարձեալ աս գաղափարները թէ այն վարդը գոյացութիւն մը ունի որուն վրայ կը կենան այն յատկութիւնները, եւ պատճառ մը՝ որուն ինք արդիւնքը կամ երեւոյթն է, բոլոր աս գաղափարները վերացեալ են, եւ Առաջին գաղափարներ կամ ծանօթութիւններ կը կոչուին:

37. Առաջին գաղափարները քանի տեսակ են:

Երկու. Ներընդունական կամ դիպուածոյ եւ Հարկաւոր:

38. Ներընդունական կամ դիպուածոյ գաղափարները որոնք են:

Ներընդունական կամ դիպուածոյ գաղափարները իրերուն բնութեանը կամ էական յատկութիւններուն գաղափարներն են. ինչպէս՝ հոգւոյն կամ Եսին եւ անոր գործողութիւններուն գաղափարները, մարմնոյ տարածութեանը, գունոյն գաղափարները եւ ուրիշ ասոնց նմանք, եւ ներընդունական կ'ըսուին, քանզի կախում ունին առարկաներէ որոնք կան, թէպէտ կրնային չըլլալ:

39. Հարկաւոր գաղափարները որոնք են:

Անոնք են որոնք իրերէ կամ առարկաներէ կախում չունին, ինչպէս են տեւողութեան, միջոցի,

անտահմանի, պատճառի, արդիւնքի, գոյացութեան
եւ ուրիշ ասոնց նման գաղափարներ :

Ասոնք հարկաւոր գաղափարներ կը կոչուին,
քանզի հոգին ասոնք առարկաներուն վրայ չի տես-
ներ, այլ առարկաներ միայն առիթ կ'ըլլան հոգւոյն
անմիջապէս առ գաղափարներն ունենալու : Զոր օ-
րինակ՝ երբ հոգին առաջին անգամ երեւոյթ մը կը
տեսնէ, իսկոյն ստուգութեամբ կը խորհի թէ այն
երեւոյթը հարկաւ պատճառ մը ունի . արդ առ գա-
ղափարը ոչ թէ երեւոյթին մէկ յատկութիւնն է որ
զգացութեանց միջոցաւ մտքին կ'ազդուի, այլ ե-
րեւոյթէն անկախ հարկաւոր ճշմարտութիւն մըն
է . երեւոյթը կամ առարկան մտքին առիթ միայն
կ'ըլլայ որ այն գաղափարին կու գայ : Այսպէս պէտք
է իմանալ տեւողութեան, միջոցի, գոյացութեան
եւ ուրիշ հարկաւոր գաղափարաց համար :

40. Սկզբունք ինչ է :

Սկզբունք կ'ըսուին այնպիսի ճշմարտութիւններ
որոնք աւելի յայտնի ճշմարտութեամբ մը ապա-
ցուցուելու կարօտ չ'են, ոչ ալ կրնան հերքուիլ .
զոր օրինակ՝ առ ճշմարտութիւնը թէ բոլորը իւր
մասէն մեծ է : Աս տեսակ յայտնի սկզբունք Ա-
ռաջին ճշմարտութիւն, կամ աքսիոմ (առած) կը
կոչուին, եւ հարկաւոր ճշմարտութիւններ են :

Ընդհակառակն կան այնպիսի ճշմարտութիւններ
որոնք առաջին չեն, այլ ուրիշ ճշմարտութիւններէ
կամ աքսիոմներէ հետեւած են . զոր օրինակ՝ Մոլո-
րակներուն արեւին բոլորաթիւր ձուածեւ չրջան ընե-
լուն ճշմարտութիւնը, կամ եղջերաւոր անասնոց
սրտնայտ ըլլալուն սկզբունքը, որոնք մակածու-

թեամբ ապացուցուած ճշմարտութիւններ են : Աստեաակ ճշմարտութեանց Երկրորդական կամ Ապացուցեալ ճշմարտութիւն կ'ըսուի :

41. Առաջին գաղափարներուն եւ ճշմարտութիւններուն գլխաւոր աղբիւրը ո՞րն է :

Բանը : Աս կարողութեամբ է որ ուսողութիւնը (մաթէմատիկան) մեծութեան (քանակութեան եւ տարածութեան), Տրամաբանութիւնը՝ ճշմարտին, բարոյականը՝ բարւոյն, իրաւագիտութիւնն՝ արդարին, գեղարուեստները՝ գեղեցկին, բնագանցութիւնը (վերացեալ գաղափարաց գիտութիւնը)՝ էակի, գոյացութեան, անսահմանին, բացարձակին, եւայլն, վերացեալ գաղափարներն իրենց առարկայ ըրած են :

Աս կարողութեամբ դարձեալ ամեն գիտութիւն առաջին ճշմարտութիւններ կամ աքսիոմներ դառած է . զորօրինակ, քերականութիւնը՝ թէ Առանց բայի խօսք չըլլար . Տրամաբանութիւնը՝ թէ Ամեն նախադասութիւն ճշմարիտ կամ սուտ է . Ուսողութիւնը՝ թէ Ամբողջ մը իւր մասէն մեծ է . Բարոյականը՝ թէ Ուրիշներուն ընելու չենք ինչ որ չենք ուզեր որ ուրիշը մեզի ընէ . Բնագանցութիւնը՝ թէ Ամեն գործ կամ արդիւնք իր պատճառն ունի, այլովքն հանդերձ :

42. Աս կարողութեան միջոցաւ հոգին ի՞նչ գըլխաւոր զգացումներ կ'ունենայ :

Աս կարողութեան միջոցաւ հոգին կ'ունենայ ճշմարտի եւ Ստոյ, Բարւոյ եւ Չարի, Գեղեցկի եւ Յոռւոյ, Սրբոյ եւ Անարբոյ, Իրաւանց եւ Պարտաւորութեան, Արդեանց եւ Ապարդեանց եւ ուրիշ

անթիւ զգացումներ, որոնք կը կացուցանեն մարդուս զերազանցութիւնն ուրիշ երկրաւոր էականութուն մէջ:

43. Հոգին իր վերոյիշեալ կարողութիւնները գործածելու մէջ ինչ մտաւոր գործողութիւններ կը կատարէ:

Քանի մը գլխաւոր գործողութիւններ որ են. Մտադրութիւն, Բաղդատութիւն, Դատողութիւն, Իմաստասիրութիւն, Վերացում, Հանրացում, Յիշողութիւն, Փաղափարաց զուգորդութիւն եւ Երեւակայութիւն: Մտքին առ գործողութիւնները ոմանք բանին երկրորդական կարողութիւնները կը կոչեն:

44. Մտադրութիւնն ինչ է:

Մտադրութիւնն այն կարողութիւնն է որով միտքը իբր թէ կը գիմէ առարկայի մը, ինքզինք բուրրովին անոր վրայ կը սեւեռէ, որպէս զի առարկան աղէկ ճանչնայ: Զգայնութեամբ իբր թէ կը փեմեմ, կը լեմ, մտօք. մտադրութեամբ իբր թէ կը նայիմ, ճօիկ կ'ըմեմ, մտօք: Ըսել է թէ ինչպէս որ աչքը բան մը ոչ միայն կը տեսնէ, այլ եւ անոր կը դառնայ եւ անոր վրայ աւելի կամ նուազ երկայնատեն կը կենայ, նոյնպէս միտքը ոչ միայն կ'ըմբռնէ կամ կ'իմանայ, այլ եւ կրնայ ըմբռնած կամ իմացած բանին վրայ դառնալ եւ անոր վրայ քիչ կամ շատ երկայնատեն կենալ. մտքին առ կարողութիւնն է Մտադրութիւնը: Զգայնութիւնը կրաւորական է, մտադրութիւնը՝ ներգործական:

45. Մտադրութիւնը հասարակ լեզուի մէջ ինչ կը կոչուի:

Մտադրութիւնը հասարակ լեզուի մէջ կը կոչուի Գիտողութիւն եւ Խորհրդածութիւն : Երբ մեր արտաքին զգայարանքները նիւթական կամ բնական (ֆիզիքական) առարկաներու վրայ կը սեւեռենք, այն մտադրութիւնը Գիտողութիւն է . երբ մեր միտքը հոգեւոր կամ իմացական (աննիւթ) գաղափարի կամ իրողութեան մը վրայ կը սեւեռենք, այն մըտադրութեանը Խորհրդածութիւն կ'ըսուի :

46. Բաղդատութիւնն ինչ է :

Բաղդատութիւնն ալ տեսակ մը մտադրութիւն է :

47. Մտադրութեան եւ բաղդատութեան մէջ տեղ եղած տարբերութիւնն ինչ է :

Երբ մեր գիտածը մի միայն առարկայ կամ իրողութիւն է, մտքին գործողութիւնը Մտադրութիւն է . երբ մեր գիտածը երկու առարկայի կամ իրողութեան իրարու հետ ունեցած որ եւ իցէ մէկ յարաբերութիւնն է, զոր օրինակ անոնց իրարու համեմատութեամբ քանակութիւնը, շարժումը, մըտքին այն գործողութիւնը կը կոչուի բաղդատութիւն : Գալիլէոս մտադրութեամբ գտաւ մարմնոց անկմանը մէջ անոնց արագութեան օրէնքը . Նեւտոն բաղդատութեամբ գտաւ ծանրութեան կամ ձգողութեան օրէնքը :

48. Դատողութիւնն ինչ է :

Դատողութիւնն այն գործողութիւնն է որով միտքը երկու ծանօթ առարկաներու կամ իրողութեանց մէջ տեղ եղած յարմարութիւնը կամ անյարմարութիւնը կը տեսնէ եւ կը հաստատէ : Զոր օրինակ՝ ծաղիկ մը կը տեսնեմ եւ կը հարցունեմ թէ ինչ ծաղիկ է . ինծի պատասխան կը տրուի թէ Վարդ է :

աւրիշ անգամ մը անոր ճիշդ նման ծաղիկ մը տես-
նելուս պէս՝ իսկոյն կ'ըսեմ թէ Աս ծաղիկը վարդ
է . կամ անկէ տարբեր ծաղիկ մը կը տեսնեմ եւ
կ'ըսեմ թէ Աս ծաղիկը վարդ չ'է : Ասոնք դատա-
դութիւն են . առաջինը Հաստատական , երկրորդը՝
ժխտական կամ Բացասական : Դատողութիւն բառը
ոչ միայն դատելու կարողութիւնը , այլ եւ նոյն իսկ
գործողութիւնը եւ անոր արդիւնքը կը նշանակէ :

49. Դատողութիւնը երբ խօսքով կը բացատրուի
ի՞նչ կը կոչուի :

Նախադասութիւն կը կոչուի : Նախադասութիւնն
այլ կրնայ հաստատական ըլլալ , ինչպէս՝ Երկիրը
դնդաձեւ է . կրնայ ժխտական ալ ըլլալ , զոր օրի-
նակ՝ Երկիրս անշարժ չ'է :

50. Իմաստասիրութիւնն ի՞նչ է :

Իմաստասիրութիւնը որ Տրամախոհութիւն ալ
կ'ըսուի՝ այն գործողութիւնը կամ կարողութիւնն
է որով միտքը նոր դատողութիւն մը կը հանէ ու-
րիշ դատողութենէ : Զոր օրինակ՝ գիտեմ որ ապա-
կին կը կոտորի , անոր համար երբ ապակի դաւաթ
մը կ'ունենամ , գիտեմ որ ապակի ըլլալուն համար
պէտք է որ կոտորի , եթէ զգուշութեամբ չպահեմ :
Բոյս մը կամ արմատ մը մէկ կամ քանի մը ան-
գամ կ'ուտեմ , եւ կը տեսնեմ որ ինծի այս ինչ վը-
նասը կամ օգուտը կ'ընէ , ասկէ կը հետեւցնեմ որ
այն բոյսը կամ արմատն այն ինչ մնասակար կամ
օգտակար գորութիւնն ունի . եւ եթէ ուրիշ մը իմ
նոյնը կերած պարագաներուս մէջ ուտէ , կ'ըսեմ թէ
նոյն մնասը կամ օգուտը պիտի դգայ : Մտքիս տա-
գործողութիւններն իմաստասիրութիւն են :

Ան իրողութիւնները որոնք ճշմարիտ են, ինչպէս վերի օրինակին մէջ ապակւոյն բեկանուտ ըլլալը, ապացոյց կը կոչուին. եւ այսպէս ապացոյցներէ ուրիշ ճշմարտութիւն մը, զոր օրինակ՝ դաւաթին բեկանելի ըլլալը, հետեւցունելու՝ ապացոյցանել, ապացոյց կամ փաստ քաշ կ'ըսուի: Իմաստասիրութեամբ հանուած դատողութիւնն ալ՝ Իմաստասիրութիւն կրնայ կոչուիլ:

Յ1. Իմաստասիրելը քանի կերպով կրնայ ըլլալ: Երկու կերպով. 1. Ընդհանրէ՝ Մասնաւորի, կամ որ նոյն է՝ Սկզբունքէն հետեւութեան իջնելով. եւ 2. Մասնաւորէ՝ Ընդհանրի, կամ՝ Հետեւութենէ սկզբունքի ելլելով:

Զոր օրինակ՝ սա նախադասութեան մէջ. Մեղացիներն ապեւի է. մոլութիւնն ընդհանուր գաղափար մըն է եւ իր մէջ շատ մը մասնաւոր գաղափարներ կը պարունակէ, այսինքն՝ բարկութիւն, հպարտութիւն, ստախօսութիւն, եւայլն. ուստի այն ընդհանուր գաղափարէն, մոլութենէն՝ կրնանք սա մասնաւորներուն իջնելով իմաստասիրել այսպէս. Մոլութիւնն ատելի է. ապա Բարկութիւնը, հպարտութիւնը, եւայլք ալ որ մոլութիւն են՝ ատելի են: Աս իմաստասիրութիւնն ահա ընդհանրէ առ մասնաւոր է:

Ընդհակառակն՝ սա նախադասութեան մէջ. Բարկութիւնը, Հպարտութիւնը, Ստախօսութիւնը եւայլն, ատելի են. Բարկութիւն, Հպարտութիւն, Ստախօսութիւն մասնաւոր գաղափարներ են, իրենց ընդհանուր գաղափարին, այսինքն մոլութեան մէջ կը պարունակուին. ուստի կրնանք իմաստասիրել այսպէս. Բարկութիւնը, Հպարտութիւնը, Ստախօ-

սութիւնը ատելի են . նոյն բաները մօլութիւն են ,
ապա Մօլութիւնն ատելի է : Աս իմաստասիրու-
թիւնն ալ Մասնաւորէ առ Հնդհանուր է :

52. Վերացումն ինչ է :

Վերացումն այն գործողութիւնն է որով միտքը
յատկութիւններն՝ իրերէն եւ իրարմէ անջատելով
զատ կ'ըմբռնէ , թէպէտ յատկութիւնները բնութեան
մէջ զատ չեն կրնար կենալ : Այսպէս այլ եւ այլ
հոտաւէտ առարկաներ տեսնելով հոտոյ գաղափարն
առնելէն ետքը , հոտոյ վերացեալ գաղափարը կ'ու-
նենանք , այսինքն՝ հոտը զատ կրնանք ըմբռնել ,
թէպէտ առանց մասնաւոր առարկայի մը բնութեան
մէջ լոկ հոտ չի կրնար ըլլալ : Աս գործողութեան
արդիւնքն ալ նոյն բառով վերացում կը կոչուի :

53. Վերացումն ինչ առաւելութիւն ունի :

Վերացումը որ վերլուծելու համար էական է՝
մարդկային իմացականութեան գլխաւոր կարողու-
թիւնն է , այնպէս որ առանց անոր մարդկային ի-
մացականութիւնը չէր կրնար ըլլալ այնպէս՝ ինչ-
պէս որ է : Վերջապէս՝ վերացումը գաղափարաց
եւ անոնց նշանը եղող բառից պատճառն է :

54. Հանրացումն ինչ է :

Հանրացումն այն կարողութիւնն է որով միտքն
իր վերացեալ գաղափարները մի եւ նոյն դասի կամ
ամեն նոյնապէս անհատի կու տայ : Զոր օրինակ՝
միտքն սա կարողութեամբ ամեն տեսած վարդը ոչ
իբրեւ մասնաւոր կամ անհատ վարդ մը կը նկատէ ,
այլ իբրեւ այս ինչ (այսինքն վարդի) ընդհանուր
յատկութիւններն ունեցող դասի մը ծաղիկ , այն-
պէս որ Վարդ ըսելով դաս մը բան կ'իմացուի , ոչ

Թէ անհատ մը: Առ տեսակ գաղափարներ Հանրա-
կան կամ Ընդհանուր գաղափար կը կոչուին, եւ
զանոնք նշանակող բառերն ալ Հանրական կամ Հա-
սարակ բառ կ'ըսուին: Ամեն գիտութիւն Ընդհա-
նուր գաղափարներու վրայ հիմնուած է:

55. Յիշողութիւնն ինչ է:

Յիշողութիւնն այն գործողութիւնը կամ կարող-
ութիւնն է որով միտքը ստացած գաղափարները
կը պահէ, եւ կամ նորէն կը կոչէ:

56. Գաղափարաց զուգորդութիւնն ինչ է:

Գաղափարաց զուգորդութիւնն այն գործողու-
թիւնն է որով միտքը, յիշողութեան միջոցաւ ըրա-
ծին պէս, կը պահէ կամ նորէն կը կոչէ իր արդէն
ունեցած գաղափարները:

57. Յիշողութեան եւ գաղափարաց զուգորդու-
թեան մէջ ինչ տարբերութիւն կայ:

Միտքը յիշողութեամբ կը պահէ կամ կը յիշէ իր
գաղափարներն ուրիշ բանէ մը անկախ. իսկ գա-
ղափարաց զուգորդութեամբ կը պահէ կամ կը յիշէ
իւր գաղափարները՝ զանոնք ուրիշ գաղափարներու
հետ կապելով կամ կցելով: Գաղափարաց զուգոր-
դութեան մէջ գաղափարաց կապն է իրերուն իրա-
րու հետ ունեցած այլ եւ այլ յարաբերութիւնը, զոր
օրինակ՝ իրարու նմանութիւնը եւ հակառակու-
թիւնը, ժամանակով կամ տեղւով իրարու կից ըլ-
լալը, իրարու պատճառ եւ արդիւնք, իրարու
վախճան եւ միջոց, իրարու նկատմամբ գոյացու-
թիւն եւ յատկութիւն, սկզբունք եւ հետեւանք
քլալը, եւ ուրիշ ասոնց նմաններ:

Այսպէս երբ բան մը կ'ըմբռնեմ, յիշեալ յարա-

բերութեանց մէկուն մէջ կ'ըմբռնեմ . զոր օրինակ , եթէ երբէք բարկացած եմ , բարկութիւնս հարկաւ պատճառի մը տուած եմ , եւ կամ թերեւս անոր արդիւնք մ'ալ ընծայած եմ . ուստի քանի որ այն բարկութիւնս միտքս է , կամ միտքս կը բերեմ , այն պատճառ եւ արդիւնք ենթադրած բաներս ալ միտքս են կամ միտքս կը բերեմ :

58. Մեր դատողութեանց ուղիղ կամ սխալ ըլլալն ինչ բանէ կախում ունի :

Մեր դատողութեանց ուղիղ կամ սխալ ըլլալը շատ անգամ գաղափարաց զուգորդութենէն կախում ունի : Երբ մեր գաղափարները գէշ կամ ծուռ կերպով կը զուգորդենք , այսինքն՝ երբ զանոնք սխալ յարաբերութեան մէջ կը նկատենք , զոր օրինակ՝ պատճառ կը կարծենք ան որ պատճառ չէ , կամ արդիւնք՝ ան որ արդիւնք չէ , եւայլն , մեր դատողութիւնը սխալ կ'ըլլայ : Ասկէ կը ծագին մոլորութիւնք , անկատար ծանօթութիւնք , իմաստակութիւնք , նախապաշարմունք , եւ այլ սոցին նրմանք : Ապա պէտք է ջանալ որ մեր գաղափարներն իրենց օրինաւոր եւ ճիշդ յարաբերութիւններուն համեմատ իրարու զուգորդենք :

59. Երեւակայութիւնն ինչ է :

Երեւակայութիւն կ'ըսուի այն գործողութիւնը որով հոգին նիւթական իրաց պատկերներ իր տեսութեան առջեւ կը բերէ , պատկերին առարկան թէ բնութեան մէջ գոյ ըլլայ եւ թէ չըլլայ : Երեւակայութեամբ է որ վարդի մը , կամ թեւաւոր ձիու մը պատկերը կրնամ մտօք տեսնել , թէպէտ աչքիս առջեւ ոչ վարդ կայ ոչ ալ թեւաւոր ձի (9) :

60. Գրագիտութեան մէջ երեւակայութիւնն ինչ կը նշանակէ :

Գրագիտութեան մէջ երեւակայութիւնն ըսելով կ'իմացուի ան գործողութիւնը որով միտքն իր արդէն ունեցած գաղափարները կամ զգացումները յիշողութեան մէջ բերելով անոնցմէ այնպիսի բան մը կը ստեղծէ որ իրական գոյութիւն մը չունի եւ չի կրնար ունենալ : Աս է ճարտարներու եւ բանաստեղծներու երեւակայութիւնը, որոնք գեղեցկին գաղափարն իբր իրական կ'երեւցունեն :

61. Երեւակայութեան եւ յղացման մէջստեղ ինչ տարբերութիւն կայ :

Երբ ստեղծումը կամ կեղծիքը, թէպէտ շինծու, բայց բնական կապակցութեան մէջ է՝ յղացում կ'ըսուի (9) : Երբ ստեղծումը եղջերուաքաղ մըն է, երեւակայութիւն կ'ըսուի :

62. Երեւակայութեան գործը միշտ ստեղծում կամ կեղծիք է :

Երեւակայութեան գործն է նաեւ գէպք մը կամ իրողութիւն մը իւր ամեն պարագաներովը մէջ բերել : Աս գէպքին մէջ իրողութիւնը ստուարացնելէ, նուաղացնելէ կամ որ եւ իցէ կերպով այլայլելէ ըզգուշանալ պէտք է :

5. Գործունէութիւն.

63. Գործունէութիւնն ինչ է :

Հոգւոյն գործողութիւն մը ընելու կարողութիւնն է :

64. Հոգին քանի՞ կերպով գործունէայ կամ գործող կ'երեւայ :

Երեք կերպով, Բնական ազդմամբ, Ունակութեամբ
եւ Կամաւ. ուստի եւ հոգին ունի գործելու երեք
սկզբունք Բնական ազդում, Ունակութիւն եւ Կամք:

65. Բնական ազդումն ինչ է:

Բնական ազդումն այն կարողութիւնն է որուն
զօրութեամբը կատարուած գործողութեան մէջ
հոգւոյն կողմանէ խորհրդածութիւն, նպատակի եւ
միջոցի ճանաչում չերեւար: Բնական ազդմամբ է
որ նորածին տղան թեւը կամ ոտքը կը շարժէ, մօ-
րը կաթը կը ծծէ: Անասունները մանաւանդ ունին
գործելու առ սկզբունքը, եւ անով է որ շատ զար-
մանալի գործեր կը կատարեն, ինչպէս են թռչնոց
եւ միջատներէն եւ ուրիշ անասուններէն ոմանց
իրենց համար յատուկ բոյներ շինելը, եւ իրենց
պահպանութեանը համար կերակուր պատրաստելը,
ինչպէս մեղուին եւ մրջեան:

66. Ունակութիւնն ինչ է:

Ունակութիւնը մարդուս առանց խորհրդածու-
թեան գործելու այն կերպն է որ առաջուց մի եւ
նոյն մտածութիւնը կամ գործողութիւնը ստէպ կըրկ-
նած ըլլալէն կը պատճառի:

67. Բնական ազդման եւ Ունակութեան տար-
բերութիւնն ինչ է:

Առաջինը բոլորովին ինքնադէպ է եւ մարդս բա-
րոյապէս պատասխանատու չի թողուր. ուր երկ-
րորդին գէթ պատճառը կամ դայն յառաջ բերող
գործողութիւնը կամաւոր է:

68. Կամքն ինչ է:

Ս.յն կարողութիւնն է որով հոգին բան մը կ'ը-
նէ՝ գիտնալով որ կրնայ չընել, եւ կրնայ դադրե-

ցրնել կամ շարունակել : Ուստի կամքին էական յատկութիւնն է ազատութիւնը որուն մեր գիտակցութիւնը կը վկայէ :

69. Կամաւոր գործողութեանց մէջ զանազանելու ինչ բաներ կան :

Հոգւոյն կողմանէ Անճնիշխանութիւն , այսինքն՝ հարկի տակ չըլլալ , միջոցները կամ շարժառիթները քննել , որոշել եւ գործադրել : Կամաւոր գործողութեանց մէջ (ընելու կամ չընելու) ազատութեան առ սկզբունքներն ըլլալուն համար է որ մարդս անոնց համար պատասխանատու է :

Գ. ՄՏՔԻՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ

ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

70. Միտքն իր կարողութիւններն ինչ բանի կը գործածէ :

Բան մը ճանչնալու եւ ճանչցնելու , կամ ճշմարտութիւն մը փնտռելու եւ կամ ապացուցանելու :

71. Առ գործածութիւնն ինչպէս ըլլալու է :

Առ գործածութիւնը պիտի ըլլայ հարկաւ փնտռել կամ ապացուցանել ուղուած առարկային կամ իրողութեան բնութեանը համաձայն կերպով կամ ճամբով մը որուն Մեթոտ կ'ըսուի :

72. Միտքն առ ճամբան կամ Մեթոտն ինչ գործողութիւններով կը կատարէ :

Այլ եւ այլ բաղադրեալ գործողութիւններով , այսինքն՝ այնպիսի գործողութիւններով որոնց մէջ մտքին այլ եւ այլ կարողութիւններն ու նկարդ գործողութիւնները , զոր օրինակ՝ մտադրութիւնը , յի-

չողութիւնը , դատողութիւն եւայլն , կը գուղընթա-
նան կամ մէկական կը գործեն :

73. Ճշմարտութիւնը փնտռելու եւ կամ ապացու-
ցանելու ճամբուն մէջ մտքին գործածած բաղադրեալ
կամ խառն գործողութիւնները որոնք են :

Սահմանել , Գիտել , Բաժնել , Գասաւորել , Լու-
ծել , Բաղադրել , Ապացուցանել , Ենթադրել :

74. Սահմանելն ինչ է :

Երբ գաղափար մը պարզ է , այսինքն այլ եւ այլ
յատկութիւններէ բաղադրեալ չըլլալով մէկէն կը
ճանչցուի , ինչպէս են քառակուսւոյ , եռանկեան
գաղափարները , եւ կամ եթէ գաղափար կամ ա-
ռարկայ մը , թէեւ բաղադրեալ , քննուած , փոր-
ձուած եւ յատակ ճանչցուած է , ինչպէս որոտման
կամ ելեքտրական երեւոյթներու գաղափարը , զայն
իր էական յատկութիւններովը կ'որոշենք կամ նը-
կարագրենք , որպէս զի ուրիշ գաղափարներու հետ
չչփոթի . առ գործողութեան սահմանէլ կ'ըսուի : Ուս-
տի սահմանը բանի մը մեկնութիւնն է , եւ սահմա-
նեալ իրին հետ մի եւնոյն է՝ թէպէտ անկէ աւելի
որոշ եւ բացայայտ :

75. Քանի տեսակ սահման կայ :

Երկու՝ Բառից եւ Իրաց :

76. Բառ սահմանելուն նպատակն ինչ է :

Բառ մը սահմանելուն նպատակն է ճանչցնել թէ
այս ինչ բառով զոր կը գործածենք՝ ինչ ըսել կ'ու-
ղենք : Մեր գործածած բառերուն միտքն այսպէս
սահմանել շատ անգամ կարեւոր է , մոլորութեան ,
վէճի եւ սխալ հասկցողութեան առջեւն առնելու
համար :

77. Իր մը սահմանելուն նպատակն ինչ է :

Իր մը սահմանելուն նպատակն է զայն ուրիշ որ
եւ իցէ առարկայէ զատել կամ որոշել :

78. Ճիշդ կամ փխփափայական սահման մը ինչ
բաներէ բաղկացեալ ըլլալու է :

Այսպիսի սահման մը բաղկացած ըլլալու է ընդ-
հանուր գաղափարէ մը որ Մեծ եզր կը կոչուի, եւ
մասնաւոր գաղափարէ մը որ Փոքր եզր կը կոչուի :
Մեծ եզրը սահմանեալ իրին սեռը կը ցուցունէ,
Փոքր եզրը կը ցուցունէ անոր էական յատկութիւ-
նը որ Տարբերութիւն ալ կ'ըսուի : Զոր օրինակ՝
Մարդն է կենդանի բանական . կենդանին որ մեծ եզրն
է՝ կը ցուցունէ ընդհանուր գաղափար մը, այսինքն՝
սեռը, բոլոր կենդանեաց դասը՝ որուն մարդ կը
վերաբերի . Բանականը որ փոքր եզրն է՝ կը ցու-
ցունէ մասնաւոր գաղափարը, այսինքն՝ տարբե-
րութիւնը, ըստ որում բանականութիւնն է որով
մարդ տեսակը կենդանւոյ ուրիշ բոլոր տեսակնե-
րէն կը տարբերի :

79. Աղէկ սահմանի մը համար ինչ բան կը պա-
հանջուի :

Ար պահանջուի .

1. Որ յստակ ըլլայ, ապա թէ ոչ անպիտան կ'ըլլայ :

2. Աճփոփ ըլլայ, այսինքն՝ ամենէն կարճ կերպով .
աւելորդ բառեր սահմանը մութ կ'ընեն :

3. Փոխադարձ ըլլայ, այսինքն՝ սահմանը սահ-
մանելոյն հաւասար ըլլայ եւ անոր միայն պատշա-
ճի, այնպէս որ փրկուքը, սահմանն ու սահմանեա-
լը, իրարու տեղիցնել կարելի ըլլայ . ինչպէս է վե-
րի սահմանը Մարդն է՝ բանական կենդանի, ուր

կրնանք ըսել . Բանական կենդանին է մարդ :

4. Ինչպէս ըսուեցաւ՝ բազկացած ըլլայ ճշմարտ
սեռէ եւ փեսակարար տարրերութենէ . ուստի ըստ օ-
րինի չէր ըլլար մարդը սահմանել . Բանական էակ .
քանզի էակի գաղափարը մարդու մտադոյն սեռը
չէ . էակով ամեն գոյ եղող բան կ'իմացուի , ուր
կենդանին կը ցուցունէ մինակ շունչ կամ կենդա-
նութիւն ունեցող էակները որոնց մարդ 'ի մօտոյ
կը վերաբերի : Նոյնպէս ըստ օրինի չէր ըլլար ըսել .
Մարդն է կենդանի երկոտանի . երկոտանին մար-
դուն տեսակարար , այսինքն՝ մարդ տեսակը միայն
կացուցանող , յատկութիւն մը չէ :

80. Դիտողութիւնն ինչ է :

Դիտողութիւն՝ մտադրութիւնը բնական երե-
ւոյթներու վրայ աւելի երկար կամ կրկին եւ կրկին
ուղղելուն կ'ըսուի : Դիտողութիւնը պէտք է որ
դիտուած իրին յատուկ գործարանով կամ զգայա-
րանքով կատարուի . այսինքն՝ տեսանելի յատկու-
թիւններ աչքով դիտուին , զննելի յատկութիւն-
ներ՝ շօշափելեօք , եւայլն (43) :

81. Դիտողութիւնն ինչ գործողութիւններով յա-
ռաջ կ'երթայ :

Բաժանմամբ եւ դասաւորութեամբ :

82. Բաժանումն ինչ է :

Բաժանումն է զատել ամբողջ մը իր բաղադրիչ
մասերուն , եւ կամ սեռ մը իր փեսակներուն կամ անհա-
րաւան մասերուն : Առաջին կերպն է անջատել կամ
քայքայել ֆիզիկապէս , եւ ըստի մը գումարութիւնը
(17) կը բաժնէ . երկրորդը բանի մը տարածութիւնը
(17) կը բաժնէ , եւ բուն (բնազմանցօրէն) բաժնել է :

83. Աղէկ բաժանումն ինչպէս ըլլալու է :

Աղէկ բաժանումը պիտի ըլլայ .

1. Ամբողջ . այսինքն՝ բաժանելոյն բոլոր տեսակները կամ զանազանութիւնները պիտի պարունակէ : Զոր օրինակ՝ ամբողջ չըլլար բաժանումը, եթէ մարդկային ազգը բաժնենք սպիտակ եւ սեւ, քանդի պղնձագոյն, թուխ եւ ուրիշ գունով մարդկային ցեղեր ալ կան :

2. Բաժանման մասերն իրարու հակադրեալ պիտի ըլլան . այսինքն՝ զանոնք իրարու վրայ ստորոգել կարելի պիտի չըլլայ : Զոր օրինակ, եթէ կենդանեաց դասը բաժնենք՝ երկոտանի, չորքոտանի, մըսակեր, խոտակեր, եւայլն, շատ յոռի կ'ըլլայ բաժանումը, քանդի կրնանք ըսել . Մսակերը կամ խոտակերը չորքոտանի է :

3. Անմիջական պիտի ըլլայ . այսինքն՝ բաժանումը պիտի պարունակէ առաջ՝ նախնական մասերը, յետոյ՝ երկրորդական մասերը կամ ստորաբաժանումները :

84. Դասաւորութիւնն ինչ է :

Դասաւորութիւնը բուն բաժանումն է (82), այսինքն սեռ մը իր տեսակներուն բաժնել, որով անհատներ իրենց նմանութեանցն ու տարբերութեանցը համեմատ 'ի դասս, 'ի սեռս եւ 'ի տեսակս, եւայլն բաժանեալ կ'ըլլան :

85. Դասաւորութիւնը քանի տեսակ է :

Երկու . Արուեստական եւ Յնական :

86. Արուեստական դասաւորութիւնն ինչ է :

Արուեստական կ'ըլլայ դասաւորութիւնը, եթէ դաս մը բաներ արտաքին նմանութեանց նայելով բաժնենք : Այսպիսի դասաւորութիւն մը Գրութիւն կը

կոչուի, ինչպէս է Նիննէյի Բուսարանական դրու-
թիւնը: Բնական կ'ըլլայ դասաւորութիւնը, եթէ իրաց
բնական յատկութիւններուն, կամ բնական կազմու-
թեան կողմանէ անոնց աստիճանաւ իրարմէ աւել-
լի կամ նուազ կատարելութեանը նայելով դասա-
ւորենք: Այսպիսի դասաւորութիւն մը Մեթոտ կ'ըս-
ուի, ինչպէս են Ժիւսսիւէօյի՝ Բուսարանական, եւ
Ֆիւլիիէյի Աենդանաբանական Մեթոտները:

87. Փորձ ընելն ինչ է:

Փորձ ընելը դիտողութեան մէկ մասնաւոր եւ
դանակն է, որով, փոխանակ սպասելու որ երեւոյթ
մը բնականօրէն յառաջ գայ, նոյնը մենք արուես-
տիւ յառաջ կը բերենք, որպէս զի դիտողութիւն ընե-
լու ասէպ պատեհութիւն ունենանք: Այսպէս բը-
նական դիտութեանց, զոր օրինակ՝ ելեքտրականու-
թեան, մագնիսականութեան, մեքենականութեան
մէջ այլ եւ այլ փորձեր կ'ըլլան արուեստական կեր-
պով, նոյն դօրութեանց բնական օրէնքներն ըս-
տուգելու կամ ապացուցանելու համար:

88. Առնելն ինչ է:

Առնել կամ վերլուծելն է առարկայի կամ գա-
ղափարի մը յատկութիւնները վերացնելով, այս-
ինքն՝ մտօք առարկայէն եւ իրարմէ զատելով, զա-
նոնք մի առ մի ճանչնալ կամ ճանչցնել, երբ ա-
ռարկան կամ գաղափարը պարզ չէ, այսինքն՝ այլ
եւ այլ յատկութիւններէ բաղադրեալ է որոնք չեն
կրնար մէկէն ճանչցուիլ:

Բնական մարմինները կը լուծուին, երբ անոնց
բաղադրիչ մասերը կամ տարրներն իրարմէ կը զա-
տենք, ինչպէս քիմիական դիտութեան մէջ:

Առարկայի մը կազմիչ մասերը մեքենայէս քակելն ալ լուծել է . զոր օրինակ՝ ժամացոյց մը կամ մեքենայ մը :

89. Բաղադրելն ինչ է :

Բաղադրելն է՝ վերոյիշեալ կերպերով լուծեալ գաղափարի կամ առարկայի մը վրայ ամբողջական տեղեկութիւն մը ունենալու համար՝ անիկա նորէն նկատել իբրեւ այս ինչ յատկութիւններէ կամ մասերէ բաղկացեալ ամբողջ մը . այսինքն՝ բոլոր մասերուն իրարու հետ ունեցած յարաբերութեանը մէջ :

90. Ի՞նչ տեսակ բաներու գաղափարներն են որ մէկէն չեն ձանչցուիր , ուստի եւ վերլուծուելու եւ բաղադրուելու կարօտ են :

Բնական (ֆիզիքական) առարկաներու , բարոյական եւ իմացական իրաց եւ իրողութեանց գաղափարները . զոր օրինակ՝ վարդին , խնձորին , որոտման , կառավարութեան , աղատութեան , իրաւանց՝ եւ պարտաւորութեանց եւ ուրիշ անթիւ գաղափարներ : Գաղափարի մը վերլուծութիւնը որչափ կատարեալ է , այնչափ կատարեալ կ'ըլլայ առարկային կամ իրողութեան վրայ եղած ծանօթութիւնը :

91. Գրադիտական մտօք լուծելն ինչ է :

Գրադիտական մտօք լուծելը՝ գրուած մը իր մասերուն բաժնելն է : Ասիկա կ'ըլլայ նախ գրուածն իր զարդերէն մերկացնելով՝ տեսնելու համար թէ արդեօք գրուածին ընդհանուր իմաստը կամ նիւթը բաղկացնող մասնաւոր գաղափարներն ինքնին ճշմարիտ են , եւ անոնց իրարու նկատմամբ տրուած կապակցութիւնները բնական եւ ճիշդ են : Աս զոր-

ծողութիւնը կրկին օգտակարութիւն ունի, նախ ուղիղ իմաստասիրել (տրամախոհել), ոճին արտաքին փայլիւնէն չչլանալ ուստի եւ չխաբուիլ կը սորվեցնէ. երկրորդ՝ կը ցուցնէ թէ աղէկ խորհող մատենագիրներ ինչ արուեստիւ իրենց ճշմարիտ գաղափարները գիտեն զարդարել, այնպէս որ խօսքը մտքին ուղղելու ատեն՝ միանգամայն աչուրներուն եւ սրտին կը խօսին. այսինքն՝ կրթելու հետ մէկտեղ նաեւ կը զուարճացնեն եւ կը շարժեն :

92. Միտքն ամեն ճշմարտութիւն վերոյիշեալ մեթոտով, այսինքն՝ գիտողութեամբ, բաժանմամբ կամ լուծմամբ եւ փորձով կը փնտռէ եւ կ'ապացուցանէ :

Ո՛չ. միտքը շատ անգամ կը ստիպուի ապացուցական ճամբան ընտրել, կամ ապացուցութեամբ յառաջ երթալ :

93. Ապացուցութիւնն ինչ է :

Ապացուցութիւն կ'ըսուի այն իմաստասիրական գործողութիւնը (50) որով միտքը նախադասութիւն մը կ'ապացուցանէ՝ անոր ճշմարիտ սկզբունքներու զօրաւոր մէկ հետեւութիւնն ըլլալը ցուցանելով :

94. Ապացուցանելը քանի կերպով կ'ըլլայ :

Երկու. Ընծայութենէ եւ Մակածութենէ :

95. Ընծայութիւնն ինչ է :

Ընծայութիւն կ'ըսուի մտքին իմաստասիրելու ան գործողութիւնը ուր ապացուցութիւնն ընդհանուր նախադասութենէ մըն է :

96. Ընդհանուր նախադասութիւնները քանի տեսակ են :

Երկու. Առաջին ճշմարտութիւն, (40) եւ Աքսիոմ կամ առած կոչուածները, որոնք ինքնին յատուկ եւ բացայայտ ըլլալով ապացուցուելու կարօտ չեն: Այսպէս են հետեւեալ սկզբունքները. Բոլորն իր մասերէն Ռեքէ. Մի եւ նոյն բանը չի կրնար թի եւ նոյն խաճանակի Ռեք ըլլալ եւ չըլլալ. Աժն արդիւնք մասմաս մը ունի. Բարին չարէն արարէր է. եւ ուրիշ ասոնց նմաններ (4): Աս տեսակ նախադասութիւններէ հանուած հետեւութիւններն 'ի յառաջագոյնէ ապացուցուած կ'ըսուին: Երկրորդ. ան ճշմարտութիւնները որոնք ինքնին յայտնի չեն, այլ ուրիշ յայտնի ճշմարտութիւններէ հանուած կամ ապացուցուած են: Աս տեսակ, այսինքն՝ ապացուցեալ ճշմարտութիւններէ հանուած հետեւութիւններն ալ 'ի յետագոյնէ ապացուցուած կ'ըսուին:

Զոր օրինակ՝ ինքնին յայտնի սկզբունք մըն է թէ ամեն դործ կամ արդիւնք պատճառ մը ունի. արդ որովհետեւ բնութեան մէջ այնպիսի դօրութիւններ կան որոնց պատճառը չենք տեսներ, կը հարկադրինք ընդունելու թէ անոնց մէկ ընդհանուր կամ առաջին պատճառը կայ: Աս ապացուցութիւնն 'ի յառաջագոյնէ է, քանզի եզրակացութիւնն ինքնին յայտնի եւ առաջին ճշմարտութենէ մը հետեւեցաւ: — Փորձով ճանչցուած ճշմարտութիւն մըն է որ ամեն եղջերաւոր անասուն կ'որոճայ. եթէ գտնուելու ըլլանք եղջերաւոր անասնոց մը ոսկրոտին, կըրնանք ստուգութեամբ ըսել թէ այն անասունը կ'որոճար: Ահա ապացութիւն մը 'ի յետնագոյնէ:

97. Մակածութիւնն ինչ է.

Մակածութիւնը որ խելամտութիւն ալ կ'ըսուի՝

մաքին ան դործողութիւն է որով ոչ թէ Ընծայութեան պէս սկզբունքէ կամ ապացուցեալ ճշմարտութենէ մը, այլ ծանօթ դէպքերէ անծանօթ դէպք մը կամ իրողութիւն մը կը հետեւցնենք:

98. Մակաժութիւնը քանի տեսակ է:

Երկու. Բուն մակաժութիւն եւ Յարացոյց:

99. Բուն մակաժութիւնն ինչ է.

Բուն մակաժութիւն է, երբ ծանօթ դէպքերէն ելած հետեւութիւնը՝ իրողութեանց օրէնքը կամ երեւոյթներու մշտատեւութիւնն է: Զոր օրինակ՝ երբ ուրիշ մարդոց վրայ մեր յառաջ բերած մտաւոր դործողութիւններուն նման, դործողութիւններ տեսնելով կը հետեւցնենք թէ անոնք ալ մեզի պէս զգայնութիւն, իմացողութիւն եւ կամք ունին: Ահա օրէնք: — Արեւին այսօր ելլելը տեսնելով կը հետեւցնենք թէ երէկ ալ ելած էր, եւ այսուհետեւ ալ ամեն օր պիտի ելլէ: Ահա մշտատեւութիւն:

100. Յարացոյցն ինչ է:

Յարացոյց կ'ըսուի ան մակաժութիւնն ուր ծանօթ դէպքերէն հանուած հետեւութիւնը մասնաւոր դէպք է: Եթէ ծանօթ դէպքերն ու անծանօթ դէպքը մի եւ նոյն սեռի են, հետեւութիւնը փոքրաւորութիւն կ'ըսուի. եթէ տարբեր սեռի են, հետեւութիւնը համափոքրութիւն կ'ըսուի: Զոր օրինակ՝ տեսնելով թէ իմ ճանչցած աշխարհակալներս իրենց փառասիրութիւնը յագեցնելու համար ուրիշին կենացը չեն խնայեր, կը հետեւցնեմ թէ այս ինչ աշխարհակալն ալ նոյն բնաւորութիւնն ունի: Ահա փորձառութենէ հետեւութիւն: — Տեսնելով թէ այս ինչ տեսակ անասուններ այս ինչ տեսակ խոտն ու

տելով կը մեռնին, կը հետեւցնեմ որ, եթէ մարդն ալ նոյն խոտէն ուտէ, պիտի մեռնի: Ահա հանգիստութենէ հետեւութիւն:

101. Յարացոյցը գրադիտական գրուածոց մէջ ինչպէս կը գործածուի:

Յարացոյցը գրադիտական գրուածոց մէջ կը գործածուի՝ առաջին նախադասութենէն առաջ ելի շաղկապը դնելով, եւ ապա շաղկապը զանց ընելով՝ զոր օրինակ.

Եթէ հեթանոսք ներել գիտէին, որչափ եւս առաւել Քրիստոնեայք պէտք է որ վրէժխնդրութեան ոգիէն ազատ ըլլան:

102. Այն տեսակ գրուածոց մէջ յարացոյցին փաստերն ուստի կ'առնուին:

Նմանութենէ, հակադրութենէ եւ գերազանցութենէ. ուստի ըստ ճարտասանից երեք տեսակ յարացոյց կայ. 'ի հաւասարէ, 'ի հակառակէ եւ 'ի գորադունէ:

Ի հաւասարէ. Աստուած ներեց Դաւթի՝ ապաշխարելուն համար, ապա ուրիշ ապաշխարողներու ալ նոյնպէս պիտի ներէ:

Ի հակառակէ. Դատարկութիւնը բոլոր մոլութեանց մայրն է. ուրեմն աշխատութիւնն ընդ հակառակն մոլութեանց դէմ պատուար եւ դարման է:

Ի գորադունէ. Հեթանոսք գիտէին անիրաւութեանց ներել, ապա որչափ եւս առաւել Քրիստոնեան պարտի ներել եւ չտալ տեղի վրէժխնդրութեան ոգւոյն:

103. Գրադիտական գրուածոց մէջ Մակածութիւնը նոյն ձեւով կրնայ գործածուիլ:

Մակածութեան ձեւը ճարտասանական է. այս

պէս աշխարհային մեծութեամբ յղիացեալ բաց
չարութեամբ նշանաւոր թագաւորաց աղետալի
վախճանը քննելէ, Տիրերի տառապանքը, Ներոնի
սարսափը եւ ուրիշ ասոնց նման օրինակներ յիշելէ
ետքը՝ կրնանք հետեւցնել թէ երջանկութիւնը չա-
րագործներու համար չէ :

104. Ապացուցեալ նախադասութիւններ կամ
դէպքեր որոնցմէ այսպէս հետեւութիւն կը հանենք՝
ի՞նչ կը կոչուին :

Ապացոյց :

105. Իսկ հետեւութիւնը դեռ չապացուցուած
ի՞նչ կը կոչուի :

Խնդիր :

106. Խնդիր մը վերոյիշեալ գործողութեանց մէ-
կումն ապացուցանելուն ի՞նչ կ'ըսուի :

Ձեռնարկութիւն կամ Պատճառաբանութիւն :

107. Ձեռնարկութիւն մը քանի՞ կերպով կրնայ
յառաջ բերուիլ :

Հինգ կերպով, որ են . Հաւաքաբանութիւն, Հը-
նարք կամ Եղառած, Փաստորդ, Համաբարդութիւն,
Երկասյրաբանութիւն կամ Երկառած :

108. Հաւաքաբանութիւնն ի՞նչ է :

Հաւաքաբանութիւնը ձեռնարկութիւն մըն է ուր
երկու նախադասութենէ երրորդ մը կը հետեւցը-
նենք . դոր օրինակ .

Մեզ երջանիկ ընող բանը պէտք է սիրել .

Արդ առաքինութիւնը մեզ երջանիկ կ'ընէ ,

Ապա առաքինութիւնը պէտք է սիրել :

109. Աս երեք նախադասութիւններն ի՞նչ կը
կոչուին :

Առջի երկու նախադասութիւնները որոնց առաջինը՝ Մեծագոյն, երկրորդը Փոքրագոյն կը կոչուին՝ ընդհանուր անուամբ Նախադրեալ կ'ըսուին. երրորդը Եզրակացութիւն կամ Հետեւութիւն կը կոչուի: Հասարակ լեզուով Մեծագոյնը՝ ապացոյց, Փոքրագոյնը փաստ կ'ըսուի:

110. Առջի երկուքն ինչո՞ւ համար, Մեծագոյն եւ Փոքրագոյն կը կոչուին:

Առաջին նախադասութիւնը Մեծագոյն կը կոչուի, փասն զի Մեծ կամ Աւագ եզրը կը պարունակէ որ Պէտք է սիրել (սիրելի) բառն է. երկրորդ նախադասութիւնը կ'ըսուի Փոքրագոյն, փասն զի Փոքր կամ Արտաեր եզրը կը պարունակէ որ է Առաքինութիւն բառը: Միւս երրորդ բառը Միջին եզր կը կոչուի, որ է Երջանիկ ընող՝ խօսքը:

111. Հաւաքաբանութիւնը քանի՞ գլխաւոր կանոն ունի:

Հաւաքաբանութիւնը երկու գլխաւոր կանոն ունի, որովք ձեռնարկութեան հետեւական կամ ոչ հետեւական ըլլալը կ'իմացուի: Աս կանոններն են. 1. Միջին եզրը պէտք է որ Նախադրելոց մէջ մի եւ նոյն իմաստն ունենայ, այսինքն՝ հոմ չըլլայ եւ գոնէ անգամ մը ընդհանուր ըլլայ: 2. Աւագ կամ Արտաեր եզրները պէտք է որ Եզրակացութեան մէջ աւելի ընդարձակ ըլլան քան թէ Նախադրելոց մէջ:

112. Հնարքն ինչ է:

Հնարքը հաւաքաբանութիւն մըն է ուր նախադրելոց մէկը պակաս է, բայց աս պակասը գիւրաւ կրնայ հասկցուիլ. զոր օրինակ.

Առաքինութիւնը մեզ երջանիկ կ'ընէ ,

Ապա սիրելի է :

Մէդէայի սա խօսքը Ովիդիոսին մէջ հնարք է .

Պահպանել կարացի . կորուսանել եւս մար-
թացայց .

Հարցանեա ցիս :

Ձեռնարկութիւնը սա է . Ան որ կրնայ պահել ,
կրնայ նաեւ կորսնցնել . արդ ես կրցայ քեզ պա-
հել , ապա կրնամ կորսնցնել :

Հնարք է նաեւ սա տողը .

Որ ետդ մահկանացու , ծն , մի անմահ պահի-
ցեա ոխ :

Գուցն որ մահկանացու ես , անմահ ոխ մի պա-
հեր : Ձեռնարկութիւնը սա է . Ով որ մահկանացու
է՝ պէտք չէ որ անմահ ոխ պահէ . գուցն մահկանա-
ցու ես , ապա պէտք չէ որ անմահ ոխ պահես :

113. Գրադիտական գրուածոց մէջ ձեռնարկու-
թիւններն ինչպէս բացատրելու է :

Պէտք չէ որ ձեռնարկութիւնները գրադիտական
գրուածոց մէջ Հաւաքարանութեան ցամաք կեր-
պովը բացատրուին . հնարքի ձեւով ալ գուցն ու-
րեք : Պէտք է Հաւաքարանութիւնը ծպտել , գեղեց-
կացնել եւ ընդլայնել , այնպէս որ անոր զօրու-
թիւնը զգացուի առանց ձեւը տեսնուելու : Այսպէս
պէտք է ըսել :

Սիրեա զառաքինութիւն , եթէ կամիս լինել
երանելի :

Կամ աւելի ազդու կերպով :

Կամիս լինել երանելի , եւ չսիրիցես զառա-
քինութիւն :

Ձկայ մտածութիւն մը որ չկարենայ Հաւաքա-
բանութեան վերածուիլ : Զոր օրինակ .

Ս,յն որ գիտէ սանձահարել ըզ կատաղին ալ-
եաց զայրոյթ ,

Գիտէ եւս զանդգամաց զհարանիւթն արդե-
լուլ դաւ .

Հընազանդ եմ ես նորին սուրբն կամաց մե-
ծարանօք ,

Սիրելիդ Սպներ , չիք իմ բաց յԱստուծոյ ուս-
տեք երկիւղ :

Նախ մերկացնենք աս իմաստն իր բոլոր զար-
դերէն , կը դանենք հետեւեալ իմաստը .

Իմ բոլոր յոյսս դրած եմ Աստուծոյ վրայ որ կա-
րող է անդգամաց դաւաճանութիւններն արդելուլ .
ուստի եւ պէտք չէ որ անոնցմէ վախնամ :

Աս իմաստը հետեւեալ Հաւաքաբանութեան կը
պատասխանէ :

Ան որ իր յոյսն Աստուծոյ վրայ դրած է՝ ան-
դգամներէն չի վախնար .

Արդ , ես բոլոր յոյսս Աստուծոյ վրայ դրած եմ ,
Ապա պէտք չէ որ անոնցմէ վախնամ :

Մտքին կորովը (ճշդութիւնը) կրթելու համար
աս վարժութիւնը շատ օգտակար է :

114. Փաստորդն ի՞նչ է :

Փաստորդը Հաւաքաբանութիւն մըն է ուր իւ-
րաքանչիւր նախագրելոյ քով իր ապացոյցը դըր-
ուած է : Զոր օրինակ ,

Պէտք է սիրել ան որ մեզ աւելի կատարեալ կը-
նէ (Մեծագոյն) . ասիկա մեր սրտերուն մէջ քան-
դակուած ճշմարտութիւն մըն է , եւ ուղիղ բանն

ու մեր անճնական պատիւը մեզի ասոր այնպէս
յայտնի փաստերը կու տայ որ չենք կրնար ուրա-
նալ (Ապացոյց) :

Արդ գեղեցիկ դպրութիւնք (բանասիրական դըր-
ուածներ) մեզ աւելի կատարեալ կ'ընեն (Փոքրա-
գոյն) . ասոր վրայ ով կրնայ տարակուսիլ : Անոնք
միտքը կը հարստացնեն , բարքը կ'ամօքեն , եւ մար-
դուս բոլոր անձը լաւ եւ քաղաքավար կ'երեւցնեն
(Ապացոյց) :

Ապա պէտք է սիրել գեղեցիկ դպրութիւնները :

Բայց գրագիտական ճաշակը չախորժիր աս ձե-
ւէն որ խօսքին տեսակ մը խստութիւն կու տայ :
Պէտք է աւելի հաճոյական ձեւի մը տակ ծածկել
Հաւաքաբանութիւնը . զոր օրինակ :

Ո՞վ կրնայ չսիրել գեղեցիկ դպրութիւնները : Ա-
նոնք են որ միտքը կը հարստացնեն , բարքը կ'ա-
մօքեն . անոնք են որ մարդկութիւնը կ'ողորկեն
եւ կատարեալ կ'ընեն : Մեր անձին օգուտը եւ ու-
ղիղ բանը բաւական են զանոնք մեզ պատուական
երեւցնել եւ պարտաւորել զմեզ որ զանոնք մշա-
կենք :

113. Համարարդութիւնն ինչ է :

Համարարդութիւնը կը բաղկանայ շարք մը նա-
խադասութիւններէ որոնց երկրորդը առաջնոյն ստու-
րողելին կը բացատրէ , երրորդը՝ երկրորդինը , եւ
այնպէս առաջ կ'երթայ մինչեւ որ եզրակացութեան
հասնինք որ վերջին նախադասութիւնն է . զոր օ-
րինակ հետեւեալը :

Ազահները բազմատենջ են .

Անոնք որ բազմատենջ են՝ բազմակարօտ են .

Անոնք որ բաղմակարօտ են՝ թշուառ են :

Ուրեմն ազահները թշուառ են :

Համարարդութեան համար ալ պէտք է իմանալ ինչ որ ձեռնարկութեանց նախընթաց կերպերուն համար ըսինք . այսինքն՝ Բանասիրական գրութեան մէջ բարւոք ճաշակի դէմ է Հաւաքաբանութեան կերպը յայտնի ընել : Աիկերոնի մէջ գրադիտական ոճով բացատրուած համարարդութեան օրինակ մը ունինք :

Զոր օրինակ չէ մարթ դամենայն ազգս արմատաց կամ ծառոց յամենայն անդս եւ յազարակս դտանել , նոյնպէս ոչ ամենայն ոճիրք յամենեցուն վարս ծնանին : Ի քաղաքս ծնանին զեղիսութիւնք , 'ի զեղիսութենէ հարկ է ազահութեան դալ յարդիւնս , յազահութենէ առնու ծագումն յանդգնութիւն , եւ անաի գան 'ի ծնունդ ամենայն ոճիրք եւ անդգամութիւնք : Այլ կեանք շինականք զոր դու վայրագս իմն եւ վայրենիս կոչես՝ վարդապետք են ինայութեան , փութոյ եւ արդարութեան վարժիչք :

116. Երկսայրաբանութիւնն ինչ է :

Երկսայրաբանութիւնը կը բաղկանայ երկու հաւաքաբանութենէ որոնց մէկը կամ միւսը հարկ է ընդունիլ , եւ երկուքէն որն որ ընդունուի՝ մի եւ նոյն եղրակացութիւնը կ'ելլէ : Զօրապետ մը ըսաւ գիշերապահ գինուորի մը որ թշնամոյն տեղի տուած էր բանակին մէջ մտնելու .

Կամ քու տեղդ էիր եւ կամ չէիր .

Եթէ տեղդ էիր , մատնիչ ես .

0. Եթէ տեղդ չէիր , պարտադանց ես .

Ապա մահապարտ ես :

Այսպէս Սարգիս երկապրաբանութեամբ կը ձեռնարկէ թէ պէտք չէ բամբասանաց դէմ դայրանալ եւ վրէժ խնդրել :

Եթէ որ բամբասեացն զքեզ սուտ ասաց զոր միանդամ ասացն, զի՞նչ մնաս իցէ քեզ անտի, ո՞չ ապաքէն կուտիցի ամբաստանութիւնն 'ի նորա գլուխ որ բամբասեացն : Ապա եթէ յիրաւի բամբասեցար, քո իսկ է մնասն եւ անձին քում մեղադիր լինիցիս զի պարտական եղեր դայթակղութեանն վասն որոյ բամբասեցարն : Ապա յերկոսին եւս չէ պարտ քեզ ըմբոստանալ եւ ոչ՝ բամբասանացն փութարէն բամբասել :

117. Ենթադրութիւնն ի՞նչ է :

Ենթադրութիւնը ճշմարիտ մեթոտին հակառակ ճամբան է . այսինքն՝ իրողութիւն մը առանց հետազօտելու, ստուգելու եւ կամ ապացուցանելու՝ անոր վրայ վճիռ տալ :

118. Ենթադրութիւնը միշտ ապօրինաւոր է :

Ճշմարտութեան դիւարը դիւրացնելու համար երբեմն ենթադրութիւն ընել հարկ կ'ըլլայ . եւ ան ատեն ենթադրութիւնը հաւանական կարծուած ըսկզբունք մըն է որ իր օրինաւորութիւնը հետեւանքներէն կը սպասէ :

119. Ենթադրութիւն ընել երբ ներելի է :

Երբ հետազօտել, ստուգել եւ ապացուցանել կարելի չէ, եւ շատ մը ապացուցեալ կամ ինքնին յայտնի իրողութեանց մեկնութիւն մը տալ հարկ է, զանոնք ենթադրեալ սկզբունքի մը կու տանք : Աս դէպքին մէջ իրողութիւները ստոյգ եւ հակառակելի են, իսկ ենթադրեալ սկզբունքը ստուգուելու կարօտ է :

Աս մեթոտը որ ենթադրական մեթոտ կը կոչուի խարխափելու կերպ մըն է : Նախ սկզբունք մը դրուելով փորձ մը կ'ընենք, սա դիտաւորութեամբ որ այն սկզբունքը թողլով ուրիշ մը փորձենք, եթէ առաջ ենթադրուած սկզբունքը յուսացուած արդիւնքը չունենայ : Եթէ ենթադրեալ սկզբունքէ մը ծանօթ իրողութիւններն օրինաւորապէս մեկնուին, ահա ասին կը հետեւի որ ենթադրութիւնն այն իրողութեանց հարեւի մեկնութիւնն է, ոչ թէ իրական մեկնութիւնը :

120. Մեթոտն ի՞նչ է :

Մեթոտ կը կոչուի ընդհանրապէս՝ ճշմարտութիւնը փնտռելու կամ ապացուցանելու մէջ մշտնջին բռնած ճամբան :

121. Մեթոտին ընդհանուր կանոնները որո՞նք են :

1. Իրողութեան իրական ըլլալը ստուգել . այսինքն՝ ստուգել թէ իրողութիւնը իրօք կայ թէ ոչ :

2. Ամենեւին ենթադրութիւն չընել . այսինքն՝ իրողութեան վրայ դիտողութիւն եւ փորձ չըրած՝ մեր կողմանէ բան մը չվճռել :

3. Սահմանել (74), եթէ առարկան որուն ճշմարտութիւնը փնտռել կամ ապացուցանել կ'ուզենք՝ պարզ է, այսինքն՝ այնպիսի դադափար մըն է որ այլ եւ այլ խառն յատկութիւններ չունենալով մէկէն կը ճանչցուի :

4. Նուծել կամ վերլուծել, եթէ առարկան որուն ճշմարտութիւնը փնտռել կամ ապացուցանել կ'ուզենք՝ պարզ չէ :

122. Քանի տեսակ Մեթոտ կայ :

Սորվուելու իրաց նկատմամբ երկու տեսակ մե-

Թոտ կայ . Ապացոսցական եւ Փորձառական կամ Ենթա-
դրական : Սորվուելու կամ գիտութեանց նիւթ եղող
իրերէն ոմանք իրօք գոյութիւն ունեցող առարկա-
ներ կամ երեւոյթներ են , որոնց բնութիւնը եւ օ-
րէնքները ճանչնալ կ'ուզենք . այսպէս են բնական
պատմութեան , հոգեբանութեան , բնական գիտու-
թեան եւ ուրիշ ասոնց նման գիտութեանց նիւ-
թերը : Ոմանք ալ ծանուցեալ կամ յայտնի սկզբ-
բունքներ են որոնց գործածութեան կերպը կ'ու-
զենք գիտնալ . այսպէս են երկրաչափութեան , գրա-
հաշուի (ալճէպրայի) , մեքենականութեան եւ ուրիշ
ասոնց նման գիտութեանց նիւթերը : Ասոնց հա-
մեմատ մեթոտը նախ երկու կը բաժնուի . Ապացոս-
ցական կամ Ընթացական մեթոտ , եւ Փորձառական կամ
Ենթադրական մեթոտ :

Ապացոսցական մեթոտն ան գիտութեանց հա-
մար է որոնք յայտնի սկզբունքներ , աքսիոմներ
ունին , ուստի եւ՝ ոչ թէ սկզբունք կը փնտռեն , այլ
միայն իրենց արդէն ունեցած սկզբունքները գոր-
ծածելով անոնցմէ ճշմարտութիւններ կը հետեւցը-
նեն , ինչպէս են ճիշդ գիտութիւնները . աս պատ-
ճառաւ աս տեսակ գիտութիւններ ապացուցական
կամ Իմաստասիրական ալ կը կոչուին . ինչպէս ու-
սողութիւնը (մեթեմատիկան) :

Փորձառական կամ Ենթադրական մեթոտն ան գիտու-
թեանց յատուկ է որոնք յայտնի սկզբունքներ չու-
նենալով՝ սկզբունք ճանչնալու կամ երեւան հանե-
լու կը ջանան գիտողութեամբ եւ փորձով . ինչպէս
են բնաբանական (ֆիզիկական) եւ բնական գիտու-
թիւնները . աս պատճառաւ աս տեսակ գիտու-

Թեանց Դիտողութեան գիտութիւնն անուանու ալ կրտսրութիւն
Փորձառական մեթոտը կը ջանայ ճանչնալ իրականը ,
այսինքն ան որ իրողութիւն է , յուսալով որ ա-
նոր մէջ մակածութեամբ կը գտնէ նոյն իրողութիւնը
վարող պատճառներուն ակզբունքը կամ
օրէնքները : Իսկ Էմփաիրական մեթոտը չկրնալով իրող-
ութեան կամ երեւոյթի մը ակզբունքը գտնել ,
զայն կ'ենթադրէ սա նպատակաւ՝ որ իրողութիւնը
կամ երեւոյթը ենթադրեալ ակզբունքին հետ փոր-
ձելով ստուգէ , այսինքն՝ տեսնէ թէ ենթադրու-
թիւնն իրողութիւնը կը մեկնէ թէ ոչ . եթէ կը մեկ-
նէ՝ ենթադրութիւնը կը պահէ բայց ոչ իբրեւ ակզբ-
բունք , այլ միշտ իբրեւ ենթադրութիւն . իսկ եթէ
չի մեկնել , զայն կը թողու եւ ուրիշ ենթադրու-
թիւն մը կ'ընդունի :

123. Ուրիշ ինչ մեթոտ կայ :

Մեր նպատակին նայելով՝ ուրիշ երկու տեսակ
մեթոտ ալ կայ որ են՝ Վերլուծական մեթոտ եւ Բաղա-
դրական մեթոտ :

Եթէ մեր նպատակը ճշմարտութեան մը հասու-
լլալ է՝ վերլուծական մեթոտը կը գործածենք . իսկ
եթէ մեր նպատակը գիտութիւն մը սորվեցնել է ,
սովորաբար բաղադրականը կը գործածենք :

Բնական կամ գիտողութեան գիտութեանց մէջ
վերլուծական մեթոտը որ լուծման կամ գիտի մե-
թոտ ալ կը կոչուի՝ իրաց տարրները կամ կազմիչ
մասերն անոնց յարաբերութիւններէն եւ ամբողջէն
առաջ , անհատներն ալ՝ իրենց դասերէն կամ սե-
ռերէն առաջ կը քննէ եւ կ'ապացուցանէ . իսկ
Իմպատասխանական կամ ճիշդ գիտութեանց մէջ՝ նոյն

վերլուծական մեթոտը որ եւ իցէ առաջարկեալ նա-
խադասութեան մը մէջ պարունակուած գաղա-
փարները կը լուծէ, որպէս զի մինչեւ ընդհանուր
սկզբունքին հասնի, ինչպէս գրահաշուի մէջ:

Բաղադրական մեթոտը որ վարդապետութեան
մեթոտ ալ կը կոչուի, բնական գիտութեանց մէջ,
վերլուծականին հակառակ, դասերը կամ սեռերն
անհատներէն առաջ կը քննէ. իսկ ճիշդ գիտու-
թեանց մէջ՝ ընդհանուր ճշմարտութիւններէ կամ
աքսիոմներէ հետեւութիւններ կը հանէ, մինչեւ
որ փնտռած մասնաւոր ճշմարտութիւնն իր լուծու-
մը գտնէ:

Զոր օրինակ՝ բնական մարմնոց գաղափարը շատ
ընդհանուր գաղափար մըն է եւ իր մէջ շատ այլ
եւ այլ տեսակ իրեր կը պարունակէ. առ ընդհա-
նուր գաղափարով ճանչցուած այլ եւ այլ տարրեր
էակները դասելով՝ կ'ունենանք Շնչաւորի, Բուսոյ
եւ Մետաղի մասնաւոր տեսակները. ասոնք ալ
իրենց մէջ աւելի մասնաւոր տեսակներ կը պա-
րունակեն. զոր օրինակ՝ Շնչաւորը կը պարունակէ
Ողնայարաւորի, Անողնայարի եւ Թուլատարի տե-
սակները. ասոնց ալ դարձեալ ամեն մէկն աւե-
լի մասնաւոր տեսակներ կը պարունակէ. զոր օ-
րինակ՝ Ողնայարաւորը կը պարունակէ՝ Աենդանա-
ծնի եւ Ծուածնի տեսակները. ասոնց ալ իւրա-
քանչիւրն աւելի մասնաւոր տեսակներ կը պա-
րունակէ. զոր օրինակ՝ Աենդանածինը կը պարունակէ
Երկձեռնւոյ, Զորեքձեռնւոյ եւ Զորքոտանւոյ տե-
սակները. այսպէս կրնանք յառաջ երթալ իւրա-
քանչիւր ճիւղի մէջ, մինչեւ որ կը հասնինք վեր-

ջին տեսակին որ աւելի մասնաւոր տեսակ մը
իր մէջը չի պարունակեր։ Ահա բաղադրական մե-
թոտ, որուն մէջ բաղադրութիւն ըրինք, այսինքն՝
համեմատութեամբ պարզ գաղափարներու վրայ հետ-
դհետէ նոր գաղափարներ աւելցնելով եկանք վեր-
ջին բաղադրեալ տեսակներու, այնպէս որ անկէ
ետքն ալ անհատները կու գան։ Աս սորվեցնելու մե-
թոտ է․ գիտութիւնները սովորաբար աս ճամբով
կ'աւանդուին։

Ասոր հակառակ, անհատ մարմիններու գաղա-
փարը բաղադրեալ եւ շփոթ է։ Ասոնց այլ եւ այլ
յատկութիւնները վերացնելով անոնց իրարու հետ
ունեցած նմանութեանը կամ աննմանութեանը հա-
մեմատ տեսակներ կ'ունենամ. տեսակներէն նոյն
վերլուծական ճամբով կ'ունենամ ուրիշ աւելի ընդ-
հանուր տեսակներ կամ սեռեր, եւ այնպէս մինչեւ
ընդհանուր կամ բարձրագոյն սեռին կը հասնիմ որ
վերջին ընդհանուր եւ պարզ գաղափարն է։ Ահա
վերլուծական մեթոտ, որուն մէջ լուծմամբ յառաջ
գացինք․ ասիկա քննելու կամ ճանչնալու մեթոտ
է։ Մարդկային միտքը գիտութիւններն աս ճամ-
բով կ'ստանայ, եւ ամեն գիտութիւն աս ճամբով
կազմուած է։

Ասիկա բնական կամ գիտողութեան գիտութեանց
վերաբերեալ օրինակ մըն է․ նոյնը պէտք է իմանալ
ճիշդ կամ ապացուցական գիտութեանց համար։

Վերլուծական եւ բաղադրական մեթոտը պէտք
չէ վերլուծութեան եւ բաղադրութեան հետ շփո-
թել, թէպէտ աս մեթոտները վերլուծութեան ու
բաղադրութեան վրայ կը կայանան։

124. Ճշմարտութիւնը փնտռելու եւ ապացուցանելու մէջ վերոյիշեալ գործողութիւնները, այսինքն՝ դիտողութիւնը, փորձը, ապացուցութիւնը (ընծայութիւնն ու մակածութիւնը) քանի կերպով կրնանք գործածել:

Երկու կերպով. Ուղղակի եւ Անուղղակի, կամ՝ Անմիջապէս եւ Միջնորդաբար:

125. Յիշեալ գործողութիւնները երբ ուղղակի կամ անմիջապէս կը գործածենք:

Երբ առարկան որուն ճշմարտութիւնը քննել եւ ապացուցանել կ'ուզենք՝ մեզի մօտ է եւ անմիջապէս մեր դիտողութեանն ու փորձառութեանը տակ կ'իյնայ:

126. Յիշեալ գործողութիւնները երբ անուղղակի կամ միջնորդաբար կը գործածենք:

Երբ առարկան որուն ճշմարտութիւնը կը փնտրենք՝ տեղւով կամ ժամանակաւ մենէ հեռու ըլլալով՝ մեր դիտողութեանը եւ փորձառութեանը տակ չիյնար, ոչ ալ անոր նկատմամբ ընդհանուր եւ հարկաւոր ճշմարտութիւն մը կայ որմէ կարող ըլլանք առարկային ճշմարտութիւնը մակաբերութեամբ հետեւցունել:

127. Ասոնք ինչպիսի առարկաներ կամ իրողութիւններ են:

Ասոնք պատմական իրողութիւններ են, այսինքն՝ այնպիսի իրողութիւններ զորոնք ուրիշները մեզի կը պատմեն իբրեւ իրօք եղած:

128. Պատմական կամ ուրիշներուն մեզի պատմած իրողութիւններն իբրեւ ճշմարիտ ընդունելու հիմը ո՞րն է:

Մարդոց վկայութեան հեղինակութիւնն է, այսինքն՝ առ ճշմարտութիւնը որուն բանը կը վկայէ եւ փորձառութիւնն ալ ստուգած է թէ՛ Մարդոց պատմած իրողութիւնները որոնք մեր զգայութեանց տակ ինկած չեն՝ կրնան ճշմարիտ ըլլալ:

129. Մարդոց որ եւ իցէ վկայութիւնը համրկ է որ ընդունինք:

Ոչ, այլ այն վկայութիւնները միայն՝ որոնք վկաներուն եւ պատմուած դէպքերուն որպիսութեանը կողմանէ մեզի ստուգութեան երաշխաւորութիւն մը կու տան:

130. Պատմական իրողութիւն մը իբրեւ ճշմարիտ ընդունելու համար վկաներուն կողմանէ ինչ կը պահանջուի:

Վկաներուն կողմանէ կը պահանջուի ճշմարտախօսութիւն եւ ձեռնհասութիւն: Եթէ վկայութիւնը զգայութեանց տակ ինկող դէպքի կամ երեւոյթի մը վրայ է, զոր օրինակ թէ Այս ինչ երկիրը ջուր կոխեց, կամ այն ինչ գետը կամ ծովը ցամաքեցաւ, վկային կողմանէ ճշմարտախօսութիւն միայն կը պահանջուի եւ բաւական է: Իսկ եթէ վկայութիւնը դատողութեան մը վրայ է որուն համար մասնաւոր գիտութիւն կամ հմտութիւն կը պահանջուի, զոր օրինակ թէ Այս ինչ մարդը որ այս ինչ հիւանդութիւնն ունէր՝ այս ինչ կերպով կամ դարմանով առողջութիւն գտաւ, վկային կողմանէ ճշմարտախօսութեանէ դատ՝ նաեւ ձեռնհասութիւն կը պահանջուի. այսինքն՝ մարդուն այն ինչ հիւանդութիւնն ունենալը եւ բժշկութիւնն այն ինչ դարմանէն եւ ոչ ուրիշ միջոցով մը ըլլալը ճանչնալու եւ դատելու ձեռնհասութիւն:

131. Ճշմարտախօս ըսելով ինչ կ'իմացուի :

Ան որ բնական միտմամբ կամ անապարծութեան եւ անձնական շահու համար խաբելու դիտաւորութիւն չունի, ինք ալ խաբուած չէ :

132. Աս մտօք վկաներուն ճշմարտախօսութիւնը ինչպէս կրնանք դատել :

Նախ՝ երբ վկայողները հասակաւ, բնաւորութեամբ եւ շահու տարբեր անձինք են. մի միայն վրկայի մը շատ դժուարաւ հաւատք կրնայ ընծայուիլ, մանաւանդ թէ իրաւանց մէջ առակ է թէ Մէկ վկան վկայ չէ : Երկրորդ՝ երբ վկաներն ականատես կամ ականջալուր են :

133. Դէպքերուն կողմանէ ինչ կը պահանջուի :

Ար պահանջուի որ նախ՝ դէպքերն առասպելական չըլլան. դոր օրինակ՝ թեւաւոր ձի, երեքդիւսեան օձ, կէսը մարդ կէսն անասուն էակներ՝ առասպելական են : Երկրորդ՝ հակասութիւն մը չպարունակեն. դոր օրինակ՝ հակասական կ'ըլլայ եթէ մէկուն համար ըսուի թէ այն ինչ տեղն էր, մինչ ասոյց է որ ան նոյն ժամանակն ուրիշ տեղ էր : Երրորդ՝ անտեղի չըլլայ, կամ իբրեւ յայտնի ազիտութիւն չյանդիմանուի. այսպէս է դործ մը իր պատճառէն առաջ ենթադրելը, կամ երեւոյթ մը իր օրէնքէն առաջ. դոր օրինակ՝ անհնար է թէ լուսինը որ երկրիւ արբանեակն է՝ երկրէն առաջ եղած ըլլայ, ինչպէս աշխարհագործութեան հին առասպելական պատմութեանց մէջ կ'ենթադրուի :

134. Գիտնական սկզբանց, վարդապետութեանց կամ դրութեանց մասին վկայից բաղմութիւնը եւ հնութիւնը կրնայ բացարձակ արժէք ունենալ :

Ոչ . զոր օրինակ՝ արեւին երկրիս բոլորտիքը ,
կամ երկրիս արեւին բոլորտիքը դառնալուն նկատ-
մամբ՝ վկայից հնութիւնը կամ բազմութիւնը չի
կրնար արժէք ունենալ : Արդարեւ տեսնուած են
առտեղագիտութեան , բնական գիտութեան եւ ու-
րիշ գիտութեանց մէջ սխալ կարծիքներ որոնք
գրեթէ առհասարակ ընդունուած էին ժամանակաւ :
Այսպիսի դիպաց նկատմամբ ձեռնհաս կամ իրին
տեղեակ մարդոց վկայութիւնը մեծ կարեւորու-
թիւն ունի :

435. Անցեալ դէպքերը քանի կերպով կրնան
մեզի հասնիլ :

Երեք կերպով կամ ճամբով . 1. Աւանդութեամբ
կամ Ի լրոյ . 2. Յիշատակարաններով եւ 3. Պատ-
մագրութեամբ :

436. Աւանդութիւնն ինչ է :

Աւանդութիւնը բերնուց պատմութիւն է որ
կուգայ 'ի լրոյ , եւ վաղեմի ազգաց առհասարակ ,
իսկ քաղաքակիրթ ազգաց մէջ ռամիկ մասին՝ տե-
ղեկութիւններ եւ դէպքեր յետնոց իմացնելու յա-
տուկ կերպն է : Աւանդութիւնը կրնայ ճշմարիտ
ըլլալ , բայց ընդհանրապէս մութ է , եւ բերնէ բե-
րան անցնելուն համար կրնայ , ժամանակին տեւո-
ղութեանը եւ ազգին որուն աւանդութիւնն է՝
մտաւոր եւ բարոյական որպիսութեանը նայելով ,
քիչ շատ առասպելախառն կամ այլայլած ըլլալ :

437. Աւանդութիւնը ճշմարտեւոր կանոնը որն է :

Պէտք է դարէ դար ետ երթալով աւանդութեան
ծագմանն ըստ կարի մօտենալ , եւ աւանդութիւնը
պարզել բոլոր մթութիւններէն , կեղծիքներէն կամ

յաւելուածներէն որոնք կրնան անոր մէջ խառնուած ըլլալ :

138. Յիշատակարանն ինչ է :

Յիշատակարանը տեսակ մը նիւթական պատմութիւն է . զոր օրինակ՝ շինուած , կոթող , քանդակ , արձանագիր , մանաւանդ պատկերագիր (ֆրաշ) եւ դրամ , ամբողջ կամ կիսաւեր : Ասոնց վկայութիւնը ստուգագոյն է , թէպէտ ասոնք ալ կրնան այլայլեալ , կամ երբեմն նաեւ խարդախեալ կամ սուտ ըլլալ :

139. Յիշատակարան մը ճշմարտելու կանոնը որն է :

Պէտք է քննել թէ յիշատակարանն այն ինչ դարուն կամ ժամանակին որուն կ'ընծայուի՝ ճարտարապետութեանը կամ արուեստին յատկութիւններն ունի , թէ անոր նմանութիւնը միայն է եւ յետնագոյն ժամանակի դործ . եւ թէ՝ ժամանակին կամ երկրին կրթութեանը նայելով այնպիսի արուեստ եւ ճարտարութիւն եղած է եւ կրնար ըլլալ . աստեանը կրնան ստուգուիլ նոյն երկրին կամ դրացի երկիրներուն ժամանակակից պատմութիւններէն :

140. Պատմագրութիւնն ինչ է :

Պատմագրի մը գրուածն է : Պատմագրութիւնը կամ գրաւոր պատմութիւնը միայն կրնայ մեղի անցեալ դիպաց վրայ բուն տեղեկութիւններ տալ :

141. Գրաւոր պատմութիւն մը ճշմարտելու կանոնը որն է :

Գրաւոր պատմութիւն մը իրրեւ ճշմարիտ ընդունելէ առաջ՝ պէտք է քննել 1. անոր Աւետիսեան-Ռեմբլ , եւ 2. պատմագրին Բարոն-Ռեմբլ , ճշմարտախոս-Ռեմբլ ու անարդախոս-Ռեմբլ :

142. Վաւերականութիւնն ինչ է :

Վաւերականութիւնը դրքին կամ ձեռագրին բուն
այն հեղինակին ըլլալն է որուն գործը կ'ընծայուի .
սատվ նախ վկայող անձին ով ըլլալը կ'որոշուի :

143. Ասիկա ինչպէս կը ստուգուի :

Նախ՝ ներդրումային քննելով թէ գիրքին
ոճը հեղինակինն է, կամ խորհրդածութիւնները ,
դատողութիւնները , գործին կազմութիւնն ու ըն-
թացքը անոր հանձարոյն եւ նպատակին յարմար են :
Ասոնք կը ճանչցուն հեղինակին ուրիշ գործերէն ,
եթէ ուրիշ գրուածներուն , եւ կամ ժամանակա-
կից գրուածներու ոճէն : Երբ գրուածքին մէջ բառ
կամ բացատրութիւն կամ սովորութեանց եւ դէպ-
քերու յիշատակութիւն կայ որոնց հեղինակին ժա-
մանակէն ետքը մուտ գտած ըլլալն յայտնի է , այն-
պիսի գրուած մը վաւերական կամ հարազատ չէ :
Նոյնպէս պէտք է դիտել որ գրուածքին մէջ յիշա-
տակութիւն կայ երեւելի ժամանակակից դիպաց եւ
անձանց վրայ որոնց յիշուիլը բնական էր : Երկրորդ՝
այսինքն . այսինքն՝ թէ ժամանակակից կամ յետ-
հագոյն հեղինակներ , մանաւանդ անոնք որ մի եւ
նոյն նիւթին վրայ գրած են՝ կը յիշեն նոյն հեղի-
նակը :

144. Հեղինակին ընդունակութիւնը , ճշմարտա-
խօսութիւնն ու անխարդախութիւնը մըն է :

Հեղինակին ընդունակութիւնը՝ անոր ականատես ,
ականջալուր միանգամայն ձեռնհաս , այսինքն՝ իրո-
ղութիւնը ճանչնալու եւ անոր վրայ դատողութիւն
ընելու յարմարութիւնն է . ինչպէս Թուկիդիդէս եւ
Աեսար , որոնց առաջինը Պեղոպոնեսեան պատերազ-
մին , երկրորդը՝ Ֆազատացւոց պատերազմին միջա-

մուխ եւ դործին հմուտ էին : Ճշմարտութեանը
կը ճանչցուի , երբ հեղինակը խաբելու շահ մը չու-
նէր , եւ իւր շահուն դէմ անգամ կը խօսի : Անխա-
րտութեանը , այսինքն իրողութիւնները չալալե-
լը , կ'իմացուի , երբ հեղինակին խօսքերը ուրիշ ժա-
մանակակից եւ ձեռնհաս մարդոց վկայութեանը հա-
մաձայն են :

Վկայութիւններ եւ Պատմական իրողութիւններ
ստուգելու համար մինչեւ հիմա ըսուած կանոննե-
րէն դատ ուրիշ դիտողութիւններ ալ կրնան ըլլալ ,
եւ արուած կանոններն ալ բացառութիւն կրնան
ունենալ . առնք ուղիղ բանը կրնայ թելադրել , ու-
ղիղ բանը՝ որ աս նիւթիս մէջ մանաւանդ գլխաւոր
դատաւորն է , ենդադրելով որ դատողն արդարա-
կօրով եւ լուսաւորեալ անձ է :

145. Բացայայտութիւնն ինչ է :

Բացայայտութիւնն այն յատկութիւնը , այն
լոյսն է զոր ինքնին յայտնի գաղափար մը , առա-
ջին ճշմարտութիւն մը , ունի . կամ՝ որ խնդրոյ մը
ճանչցուելէն կամ ապացուցուելէն ետքը մտքին առ-
ջեւ այն գաղափարին կամ իրին վրայով կը ծագի :

146. Ուստի ըստ այսմ քանի տեսակ բացայայ-
տութիւն կայ :

Ըստ այսմ երկու տեսակ բացայայտութիւն կայ ,
անձնական կամ դէմքանդէման (ինքնագիմի) որ քննու-
թենէ կամ ապացուցութենէ առաջ կայ , եւ ինք-
նին յայտնի եղող առաջին գաղափարաց եւ ճշմար-
տութեանց (աքսիոմներու) յատուկ է , երկրորդ՝ Ֆի-
նորդական կամ ապացոյցական բացայայտութիւն որ
յայտնի սկզբունքներու միջոցաւ ապացուցութենէ

կը ծնանի սակաւ սակաւ՝ մինչեւ որ, իր լուսաւորութեան գաղաթը հասնելով, խմացականութիւնը կը յափշտակէ եւ նոյն իսկ առաջին ճշմարտութեանց տուած ստուգութեանը քիչ շատ մօտ ստուգութիւն մը կու տայ :

147. Ստուգութիւնն ինչ է .

Գաղափարի կամ ծանօթութեան մը բացայայտութենէն յառաջ եկած ապահովութիւնն է զոր միտքը կ'ունենայ թէ ճշմարտութիւնը ստացած է :

148. Ստուգութիւնը քանի տեսակ է :

Նախ ստուգութիւնը բացայայտութեան պէս իր ծագմանը նայելով՝ կրկին է, անօրինական կամ դէմադէմա ստուգութիւն՝ որ առաջին ճշմարտութիւններուն է . եւ օրինաւոր կամ ապացոյցական ստուգութիւն՝ որ ապացոյցութեամբ կը ստացուի :

Երկրորդ՝ առարկաներու կողմանէ նայելով ստուգութիւնը երեք է, Բնական (Փիղիգական), Բարոյական եւ Բնապանդական :

Բնականը Փիղիգական իրաց եւ երեւութից կը վերաբերի, եւ զգայարանաց վկայութեանը վրայ կը կայանայ . Բարոյականը՝ բարոյական օրինաց, եւ, պատմական գէպքերու մէջ, մասնաւորապէս մարդոց վկայութեանը վրայ . Բնապանդականը կը կայանայ առաջին ճշմարտութեանց եւ անոնց ընծայութիւններուն, այսինքն անոնցմէ հանուած հետեւութեանց վրայ, ինչպէս են ուսողութեան աքսիոմներն ու թէորեմները, տրամաբանական ապացոյցութիւնները, բարոյականին հիմ եղող ճշմարտութիւններ եւայլն :

149. Մեթոտին վերոյիշեալ այլեւայլ կերպերը,

կամ ճշմարտութիւնը հետազօտելու եւ ապացուցանելու այլեւայլ գործողութիւններն ուր կը գործածուին :

Գիտութեանց առարկայ եղող գաղափարներ , երեւոյթներ եւ իրողութիւններ ստուգելու համար :
150. Գիտութիւններն ինչ են :

Գիտութիւնները ճշմարտութիւններ հետազօտելու եւ ապացուցանելու գրութիւններ են , որոնք իրենց յատուկ եղող գաղափարներ , երեւոյթներ եւ իրողութիւններ մտքին այլեւայլ գործողութիւններուն միջոցաւ հետազօտելով եւ ապացուցանելով կը ստուգեն , եւ այսպէս ստուգեալ գաղափար , երեւոյթ կամ իրողութիւն մը նոյն գիտութեան մէկ ճշմարտութիւնը կ'ըլլայ :

Չոր օրինակ . Հոգեբանութիւնը որ գիտութիւն մըն է՝ հոգւոյն կամ էսին բնութեանը , կարողութիւններուն եւ գործողութիւններուն գաղափարները , երեւոյթները կամ իրողութիւնները հետազօտութեամբ կամ ապացուցութեամբ կը ստուգէ : Նոյն բանը կ'ընէ Ուսողութիւնը մարմնոց քանի մը յատկութիւններուն , զոր օրինակ , քանակութեան եւ տարածութեան նկատմամբ . Բնական գիտութիւնը՝ բնական երեւոյթներու , զոր օրինակ , շարժման , լուսոյ , ելեքտրականութեան . Բնական պատմութիւնը՝ բնական մարմիններու . Բնագիտական գիտութիւնը՝ այլեւայլ հարկաւոր գաղափարներու , զոր օրինակ՝ անասնմանի , բացարձակի . Բարոյական գիտութիւնը՝ բարոյական գաղափարներու , ինչպէս արդարութեան , իրաւանց նկատմամբ , այլովքն հանդերձ :

151. Պիտուեթիւնները քանի կարգ կը բաժնուին :
Երեք . ձիշդ գիտութիւններ , Բնական գիտու-
թիւններ , եւ Բարոյական գիտութիւններ :

152. Ձիշդ գիտութիւնները որոնք են :
Ձիշդ գիտութիւններ կը կոչուին ուսողութեան
գիտութիւնները , ինչպէս գրահաշիւը , երկրաչա-
փութիւնը եւ այլք :

Ասոնք առաջին ճշմարտութիւն կոչուած (40)
սկզբունքներու վրայ կը կայանան . առ ճշմարտու-
թիւններէն ապացուցութեամբ կը հանուին հետեւ-
ւորութիւններ :

153. Առ գիտութեանց մեթոտը որն է :
Ձիշդ գիտութեանց մեթոտն ապացուցական մե-
թոտն է : Նախ՝ աքսիոմներ կը դրուին . երկրորդ՝
անոնց բառերը կը սահմանուին որպէս զի երկդիմու-
թիւն տեղի չունենայ . երրորդ՝ ամեն եզրակացու-
թեան փաստը կը արուի ապացուցական կերպով ըն-
ծացութենէ , այսինքն՝ սկզբունքներէ առ հետեւու-
թիւն : (Տես Աքսիոմ , Սահման , Ընծացութիւն եւ Ա-
պացուցութիւն) :

154. Բնական գիտութիւնները որոնք են :
Բնական կը կոչուին ան գիտութիւնները որոնց
առարկան նիւթական աշխարհն է , եւ կը խօսին բը-
նական մարմնոց վրայ , ինչպէս Բնական պատմու-
թիւնը . անոնց յատկութիւններուն ու բնական ե-
րեւոյթներու վրայ , ինչպէս Քիմիան որ մարմնոց
ներքին յատկութիւններուն վրայ , եւ Բնագիտու-
թիւնը որ մարմնոց արտաքին յատկութեանցը եւ
բնական երեւոյթներու վրայ կը խօսի :

155. Առ գիտութեանց մեթոտը որն է :

Բնական գիտութեանց մեթոտը փորձառական եւ մակածական մեթոտն է : Աւտի նախ՝ ենթադրութենէ բողորովին հետի ըլլալով, պէտք է իրողութիւններուն գոյութիւնը կամ իրօք ըլլալը գիտողութեամբ ստուգել . երկրորդ՝ բուն իրողութիւնները քննել փորձելով . երրորդ՝ ստուգեալ դէպքերէն մակածութեամբ եզրակացութեանց գալ : Աս գիտութեանց մէջ եզրակացութիւններն ապացուցական չեն , այլ մակածական . ուստի թէպէտ շատ անգամ հետեւութիւններն ապացուցական եզրակացութեանց չափ ստոյգ կրնան ըլլալ , բայց կրնան նաեւ սխալ ըլլալ . քանզի մակածութեամբ եղած իմաստասիրութեան մէջ կրնան սկզբունքները ճշմարիտ ըլլալ , եւ հետեւութիւնները սուտ . ուր ընծայութեամբ եղած իմաստասիրութեան մէջ ըսկզբունքները ճշմարիտ ըլլալէն ետքը՝ հետեւութիւնն 'ի հարկէ ճշմարիտ կ'ըլլայ : (Տես Գիտողութիւն , Փորձ , Մակածութիւն) :

136. Բարոյական գիտութիւնները որոնք են :

Բարոյական կը կոչուին նախ ան գիտութիւնները որոնց նպատակը կամ սկզբունքն է ճանչնալ մարդկային հոգին , եւ բարոյական աշխարհիս ճշմարտութիւններն ու օրէնքները . ինչպէս են Հոգեբանութիւնը , Բարոյականը , Փաղաքագիտութիւնը , Խրաւագիտութիւնը , եւ այլք :

Երկրորդ՝ յանձուկ միտս բարոյական կը կոչուին ան գիտութիւնները որոնց առարկան է ճանչնալ այնպիսի իրողութիւններ որոնք ոչ բնական գիտութեանց առարկաներուն պէս արտաքին զգայութեանց , ոչ ալ ուսողութեան եւ սնադանոցական գի-

Թեանց առարկաներուն պէս բանին տակ կ'յնան ,
քանզի ժամանակով եւ տեղեալ մենէ հեռու են ,
այսպէս են պատմութիւնը , աշխարհագրութիւնը ,
եւայլք :

157. Բարոյական գիտութեանց մեթոտը ո՞րն է :

Առաջին նշանակութեամբ բարոյական գիտութեանց մեթոտը փորձառական կամ մակաժականն է :

Եթէ մեր հոգին ճանչնալ կ'ուզենք՝ անոր ներքին իրողութիւնները կամ երեւոյթները , անոր գործողութիւնները եւ կարողութիւնները գիտելու ենք , ներքին զգայութեան կամ գիտակցութեան միջոցաւ : Եթէ բարոյական աշխարհիս , այսինքն՝ մարդու իբրեւ բարոյական եւ ընկերական էակի , ճշմարտութիւններն ու օրէնքները կ'ուզենք ճանչնալ , փորձառական ճամբան ձեռք առնելու ենք՝ հանգիտութեան եւ մակաժութեան միջոցաւ : (Տես Գիտակցութիւն , Գիտողութիւն , Փորձ , Հանգիտութիւն եւ Մակաժութիւն) :

Երկրորդ նշանակութեամբ բարոյական (պատմական) գիտութեանց մեթոտը մարդոց վկայութիւնն է : (Տես Մարդոց վկայութիւն , Աւանդութիւն , Յիշատակարան , Պատմագրութիւն) :

158. Անտեղութենէ ապացուցանելն ի՞նչ է .

Անտեղութենէ կ'ապացուցանենք , որ Անուղղակի ապացուցանել ալ կ'ըսուի , երբ սուտ սկզբունք մը ճշմարիտ ենթադրելով անկէ կը հանենք հետեւութիւն մը որ հարկաւ սուտ կամ անտեղի պիտի ըլլայ . ասով սկզբունքին ստութիւնը եւ անոր հակառակին ճշմարտութիւնը կը ցուցուի : Զոր օրինակ՝ առաջին պատճառի մը գոյութիւնը ցուցնելու հա-

մար՝ կ'ըսեմ. Նթէ ամեն էակ դիպուածոյ (հերքն-
դունական կամ արարած) է, ապա կար ժամանակ
երբ բան մը չկար, հետեւաբար ոչինչն ըրաւ ամեն
բան: Արդ որովհետեւ առ անտեղի է, ինքնին կը
հետեւի որ ամեն բան արարած չէ, այլ կայ էութեան
մը որ ինքնագոյ է եւ ուրիշ էութեանց առաջին պատճառը:

Կան ապացուցական գիտութիւններ որոնց ճշմարտութիւններն այնպէս յայտնի են որ հակառակութեանց տեղի չեն տար. բայց բարոյական գիտութեանց մէջ սկզբունքները շատ անգամ յարձակում կը կրեն եւ չեն ընդունուիր. ուստի եւ մահաւանդ առ գիտութեանց մէջ հարկ կ'ըլլայ շատ անգամ անուղղակի ձեռնարկել կամ պատճառաբանել, ինչպէս որ ընել սովոր էր Սոկրատ իր ժամանակին իմաստականերուն դէմ:

159. Իմաստակութիւնն ինչ է:

Իմաստակութիւն կամ խաբէութիւն կը կոչուին այնպիսի առ երեւոյթ պատճառաբանութիւններ որոնց ստութիւնը կը հասկցուի, բայց լսողը կրնայ շուարիլ եւ կարող չըլլալ խաբէութիւնը խայտառակել:

160. Քանի գլխաւոր տեսակ իմաստակութիւն կայ.

Ութ. 1. Տէր-Ռէ-ն Նի-Ռոյ: Ասով իմաստակը հակառակորդին շուրացածը կ'ապացուցանէ, կամ խընդրէն դուրս կ'ելլէ: Այսպէս է սովորական վիճարանութեանց մեծ մասը. շատ անգամ խնդրոյն վիճակն աղէկ որոշուած չըլլալուն համար՝ առանց իրար հասկնալու տաքութեամբ կը վիճուի: Ուստի պէտք է նախ խնդիրը որոշել կամ սահմանել, եւ

եթէ հակառակորդը խնդրէն հեռանայ, պէտք է պահանջել անկէ որ բուն խնդրոյն գայ :

2. Երկրորդ-ն է Իմաստը : Ասիկա հաւաքական մտաքէ՝ բաժանականի, կամ բաժանականէն հաւաքականի անցնել է : Զոր օրինակ . եթէ մէկը 'ի հարկէ շարժող կամ կեցողին ազատ գործող չըլլալէն հեռեւցնել ուղէ թէ մարդս ալ որ 'ի հարկէ կը շարժի կամ կը կենայ՝ ազատ գործող չէ, 'ի հարկէ շարժող կամ կեցողը երկդիմի մտք առած կ'ըլլայ, այսինքն՝ նախ քաժանաբար, եւ ապա հաստատաբար : Այս բացատրութիւնը բաժանաբար առնուելով կը նշանակէ ան՝ որուն կամ շարժիլ կամ կենալ հարկ, այսինքն՝ հարկաւորութիւն մըն է . հաւաքաբար առնուելով կը նշանակէ ան՝ որուն առանց հարկ մը ըլլալու շարժիլ կամ կենալ, հարկաւ երթուքին մէկը պիտի ընէ, երրորդ վիճակ մը չկայ :

3. Կրկնութիւն «կրկն» : Աս խաբէութեան մէջ ապացոյցը նոյն իսկ խնդիրն է ուրիշ բառերով յառաջ բերուած . զոր օրինակ՝ Երեւակացական հիւանդ կուչուած կառավարողութեան մէջ Մովսէս հարցնել կուտայ թէ ինչու համար ափիոնը քուն կը բերէ, պատասխան կը տրուի թէ վասն զի քնածու դօրութիւն ունի : Ասիկա նոյնը նոյնով ցուցունել է . «ն» բերել եւ «ն»-ը զբոս-նի-ն «ն»-նալ մի եւ նոյն բան են . մի եւ նոյն խօսքն ինք իրեն փաստ չի կրնալ ըլլալ :

Սկզբանէ կրկնուած Յոսի շրջան կը կոչուի, երբ խնդրոյ մը իբր ապացոյց բերուած փաստին՝ նոյն իսկ խնդիրն ապացոյց կուտանք . զոր օրինակ . եթէ մէկը գործ չունենալուն պատճառ բերէ դրա-

մագլուխ չունենալը, գրամագլուխ չունենալուն ալ՝
գործ չունենալը:

4. Տգիտութեան պատճառ: Աս տեսակ իմաստակու-
թեան մէջ ան որ պատճառ չէ՝ իբրեւ պատճառ կ'առ-
նուի: Բան մը կը պատահի որուն պատճառը չենք
գիտեր. — Ինչ կ'ընենք. — փոխանակ մեր տգիտու-
թիւնը խոստովանելու՝ նախընթաց կամ զուգընթաց
դէպք մը անոր իբր պատճառ կու տանք: Աս սխալ
իմաստակութեամբ հիները քանի մը բնական երե-
ւոյթներ ձախողութեանց կամ յաջողութեանց գու-
շակ կը համարէին. զոր օրինակ՝ գիպաւորները ժան-
տախտի, սովի եւ ուրիշ հարեաց:

5. Անկատար Խռարհութեան: Աս իմաստակութիւնը
յայնմ կը կայանայ որ անկատար բաժանումէ մը
ընդհանուր հետեւութիւն մը կը հանուի. զոր օրի-
նակ եթէ ըսենք՝ Գաղղիացիք, Անգղիացիք, Նտալա-
ցիք, Գերմանացիք սպիտակ են, ապա բոլոր մար-
դիկ սպիտակ են, մարդկային ազգին քանի մը մա-
սէն բոլորին վրայ հետեւութիւն ըրած կ'ըլլանք:

6. Պատահական Բացարձակ հետեւութեան: Զոր օրի-
նակ. Բժիշկները սխալմունք կ'ընեն, ապա բժըշ-
կութիւնը խոտելի է. կամ՝ Մարդիկ գիտութիւն-
ներով եւ արուեստներով կը զեղծանին, ապա գի-
տութիւններն ու արուեստները մերժելի են:

7. Յարաբերական Բացարձակ հետեւութեան: Զոր օրի-
նակ. Մարդկային կերպարանքն ամենէն գեղեցիկն
է, ապա Աստուած մարդկային կերպարանք ունի.
Ինչպէս կ'ըսէին Նպիկուրեանք: Աս եւ նախընթաց
խաբէութեան մէջ եզրակացութիւնը նախադրեալ-
ներէն ընդարձակ է:

Տ. Բաժանելու ճորտ Բաղադրեալ ճորտ, կամ Բաղադրեալէն
Բաժանելոյ հետեւանալիւն :

Բաղադրեալ միտքը բառի մը կատարեալ եւ ճիշդ
նշանակութիւնն է . բաժանեալ միտքը բառին պա-
տահական եւ սեղմեալ նշանակութիւնն է :

Երբ Աւետարանը կ'ըսէ . Կոյրք տեսանեն, կաղք
զնան, խուլք լսեն, եւայլն . կոյր, կաղ, խուլ ը-
սելով պէտք է հասկնալ բաժանեալ մտօք, այսինքն
անոնք որ առաջ այնպէս էին . ուստի կոյրը, կաղը,
խուլը բաղադրեալ մտօք առնուլը, այսինքն՝ կոյրը
կոյր մնալով կը տեսնէր, կաղը կաղ մնալով կը քա-
լէր ըսելն իմաստակութիւնն է :

161. Իմաստակութիւնն ուստի յառաջ կու գայ :

Ամեն իմաստակութիւն կամ սխալ իմաստասի-
րել անկէ յառաջ կու գայ որ եղրակացութիւնը
նախադրեալներուն մէջ չի պարունակուիր . եւ
սխալը յայնմ կը կայանայ որ միջին եզրը նախա-
դրելոց մէջ միեւնոյն նշանակութիւնը չունենար,
այսինքն՝ հոմ կ'ըլլայ, եւ կամ եղրակացութեան
մէջ միւս երկու եզրներուն մէկն աւելի ընդարձակ
մտօք առնուած կ'ըլլայ քան թէ նախադրելոց մէջ :

162. Մարդիկ իրենց միտքն ինչպէս կը յայտնեն :

Արտաքին նշաններով, որոնք երկու տեսակ են .
Բնական եւ Արուեստական :

163. Բնական նշանները որոնք են :

Բնական կ'ըսուին մարդու միտքն յայտնող այն
նշանները որոնք բնածին են եւ գրեթէ բոլոր մար-
դոց վրայ միեւնոյն :

164. Ասոնք քանի տեսակ են :

Երեք . 1. Դժուար նշաններ, այսինքն՝ երեսին այլ

եւ այլ շարժումները որոնք այլ եւ այլ իմացական շարժմանց հետ գրեթէ կը զուգընթանան . այսպէս են՝ աչաց , յօնաց , ընչաց պէսպէս ձկտումները , որովք ուրախութիւն , սէր , գութ , զգուանք , բարկութիւն , տհաճութիւն , ցաւ , եւ ուրիշ ասոնց նշման զգացում կամ կիրք կը յայտնենք :

2. Անդամոց նշաններ , այսինքն՝ շարժումաձք , որով գլխոյ , ձեռաց , մարմնոյ այլ եւ այլ շարժումները կամ գիրքը կը հասկցուին , եւ որովք նոյնպէս հոգւոյն այլ եւ այլ զգածումները կը յայտնուին :

5. Անյօդաւոր հնչումնք , այսինքն՝ այն գոչիւնները զոր այլ եւ այլ զգացումներ , ինչպէս՝ ցաւ , դարմանք , բարկութիւն եւայլք , մարդոց հանել կուտան . ինչպէս՝ ո՛հ , վայ , ա՛յ , այլովքն հանդերձ , որոնք յայնարկութիւն կը կոչուին , եւ ամբողջ իմաստներ յայտնող հնչումներ են :

165. Արուեստական նշանները որոնք են :

Բնական նշաններուն սակաւութիւնն ու անբաւականութիւնը հարկադրած են զմարդիկ արուեստական նշաններ հնարելու , այսինքն՝ այնպիսի նշաններ որոնք ոչ թէ մարդու ինքնագիւտ եւ բնածին են , այլ կամայական , ուստի եւ այլ եւ այլ ժամանակաց եւ տեղեաց նայելով՝ զանազան են :

166. Աս երկու տեսակ նշաններուն ընդհանուր անուամբ ի՞նչ կ'ըսուի :

Լեզու կ'ըսուի . ուստի եւ երկու տեսակ լեզուկայ . Բնական լեզու որ բնական նշաններուն գրութեանը կ'ըսուի , եւ Արուեստական լեզու որ արուեստական նշաններուն անունն է :

167. Արուեստական լեզուն քանի տեսակ է :

Երկու . Խօսուան լեզու եւ Գրաւոր լեզու :

168. Խօսուան լեզուին նշանները որոնք են :

Խօսուան լեզուին նշաններն են՝ խուլ եւ համերց
գործածած արուեստական նշանները որոնք անցեալ
դարուն վերջերը էբէ անուն քահանայ մը հնարեց ,
Հին հեռագրական նշաններ , եւ մանաւանդ՝ Բար-
բառը :

169. Բարբառն ինչ է :

Բարբառը՝ յօդաւոր հնչմանց բաղադրութիւն-
ներէն կը կազմուի : Յօդաւոր հնչումը ըսելով կ'իմաց-
ուին ձայնաւորներէ եւ բաղաձայններէ կազմուած
որոշ եւ յստակ հնչումներ , որոնք նիւթական լեզ-
ուին , շրթանց , ատամանց եւ կոկորդին այլ եւ այլ
շարժումներովը կամ խաղերովը կը հանուին : Իւ-
րաքանչիւր յօդաւոր հնչումը վանի է . եւ վանկերու
բաղադրութիւնները , երբեմն նաեւ պարզ յօդաւոր
հնչումները (վանկեր) բառ կ'ըսուին : Մարդիկ յօ-
դաւոր հնչումները եւ անոնց բաղադրութիւններն
այսինքն՝ բառեր , ըստ հաճոյս եւ միաբան հաւա-
նութեամբ իրենց գաղափարներուն նշան ըրած ըլ-
լալով ամեն անգամ որ բառ մը կը հնչեն , անոր
սեպհականուած գաղափարը կը հասկնան : Մարդիկ
այս նշանները բնական եւ արուեստական կերպով
մէկտեղ բերելով կը կազմեն խօսքեր որոնք խոր-
հրդոց նշաններ են :

170. Գրաւոր լեզուն ինչ է :

Գրաւոր լեզուով կ'իմացուի տեղեւու կամ ժա-
մանակաւ հեռուն գտնուողներուն մեր գաղափար-
ներն ու խորհուրդները հաղորդելու համար հնար-
ուած նշաններու դրութիւնը որ Գիր կը կոչուի :

Աս նշանները եւ անոնց բաղադրութիւնները հընչ-
մանց եւ բառից պատկերներն են :

171. Գիրը քանի կերպ է :

Երկու . Ձեւաւոր գիր . եւ Ձայնաւոր կամ Այբ-
բենական գիր :

172. Ձեւաւոր գրութիւնը ո՞րն է :

Ձեւաւոր գրութեամբ կ'իմացուի նախ՝ Նշանա-
կական գրութիւնը : Նշանակ կ'ըսուին այն ձեւերը
որ բնական իրաց պատկերներ ըլլալով՝ ուրիշ գա-
ղափարներ նշանակելու կը գործածուին . այսպէս
առիւծը՝ զօրութեան , աղուէսը՝ խորամանկութեան ,
մանիշակը՝ համեստութեան , օրիորդ մը ձեռքը կը-
շիռ՝ արդարութեան նշանակ համարուած են : Նը-
շանական էր Եգիպտացւոց մէկ տեսակ գրութիւ-
նը որ Մեհենական այսինքն սրբազան գիր կոչուած
է : Ձեւաւոր գրութիւն են երկրորդ՝ Ձինաց կամ Սի-
նէացւոց գիրերը որոնք ոչ թէ յօդաւոր հնչումնե-
րու այլ գաղափարներու կամայական նշաններ են ,
ուստի եւ անոնց մէջ որչափ բառ կայ այնչափ նը-
շան կայ : Ձեւաւոր գրութեան կը վերաբերին եր-
րորդ՝ (արաբացի) թուանշաններն ու ալճեպրական
նշանները :

173. Ձայնաւոր գրութիւնը ո՞րն է :

Ձայնաւոր գրութեամբ կ'իմացուին այբուբենա-
կան գիրերը որոնք ուղղակի գաղափար չեն յայտ-
ներ , այլ մարդկային ձայնին այլ եւ այլ հնչումնե-
րուն պատկերներն են , եւ պարզ կամ բաղադրեա-
կերպով գաղափարներ ցուցնելու կամայաբար որոշ-
ուած են : Այժմու Հեռագրական նշանները եւ հին Սե-
պաճեւ գիրերը ձայնաւոր գրութեան կը վերաբերին :

174. Նշաններն ինչ ազդեցութիւն ունին :

Նշանները , մանաւանդ արուեստական նշանները կամ լեզուն , մտքին զարգացմանը գլխաւոր մէկ միջոցն են : Լեզուն միջոցաւ մեր գաղափարները նիւթական նշաններու կամ բառերու հետ կապելով՝ գաղափարաց , մանաւանդ վերացեալ եւ ընդհանուր գաղափարաց , իբր թէ մարմին եւ հաստատութիւն կու տանք : Առանց լեզուի՝ շատ գաղափարներ , նիւթական իրաց գաղափարներն անգամ , դիւրաւ կըրնային կորսուիլ կամ մոռցուիլ . եթէ ոչ անհնարին՝ գէթ շատ դժուարին եւ անկատար պիտի ըլլար՝ վերացնել , լուծել , բաժնել , իմաստասիրել , որոնք մտքին գլխաւոր գործողութիւններն ու գիտութեան հարկաւոր միջոցներն են :

175. Լեզուի մէջ սորվելու քանի բան կայ :

Երկու . գաղափարաց նշան եղող բառերու դրոշմը , եւ անոնց միջոցաւ խօսք կազմելու օրէնքը :

176. Գաղափարաց նշան եղող բառերը սորվելու մէջ ինչ ընել կը պահանջուի :

Կը պահանջուի բառերուն հետ , որ նշաններ են , անոնց նշանակած գաղափարները յատակ եւ որոշ ըմբռնել . եւ ասիկա կ'ըլլայ բառերուն ճիշդ սահմաններ տալով . ապա թէ ոչ գաղափարները հաստատուն եւ որոշ նշաններ ունեցած չեն ըլլար , եւ անոնց ու բառերուն մէջ տեղ տեղի չունենար այն բնական կապակցութիւնը՝ որ նշանին ու նշանակեալ իրին մէջ տեղ հարկաւ կը պահանջուի : Ասկէ կը ծնանին բացատրութեան մէջ դժուարութիւն եւ խառնակութիւն , եւ մտքին զարգացմանը գէմ արգելքներ . քանզի գաղափարները որոշ նշաններու ա-

ւանդելով է որ միտքն իր գործողութիւններուն
մէջ առաջ կ'երթայ :

177. Խօսք կազմելու օրէնքն ինչ է :

Խօսք կազմելու օրէնքն այն բնական միօրինակ
կերպն է որով միտքը կը կազմէ իւր դատումները ,
որոնց իրարու հետ նոյնպէս բնական եւ միօրինակ
կերպով մը կապուելէն՝ կ'ելլէ իմաստ կամ մաս-
ծութիւն :

178. Ո՞ր ուսումը կամ գիտութիւնն է որ առ օ-
րէնքներուն վրայ կը խօսի :

Ընդհանուր քերականութիւնը որ ամեն լեզուի
համար մի եւ նոյն է , եւ կը տարբերի ճանապարհ
րականութենէ որ իւրաքանչիւր լեզուի յատուկ
կանոններուն վրայ կը խօսի : Զոր օրինակ . բառե-
րուն բաժանումը , խօսքի մը՝ նախադասութիւն-
ներէ , իւրաքանչիւր նախադասութեան ալ՝ Ննթա-
կայէ մը , Ստորոգելիէ մը եւ Գիմաւոր բայէ մը
բաղկանալն՝ Ընդհանուր քերականութեան կը վե-
րաբերին : Անուանց այսչափ կամ այնչափ հոլով եւ
հոլովմունք ունենալը , բառերուն այս ինչ կամ այն
ինչ կերպով իրարու հետ համաձայնիլը եւ խօսքի
մէջ շարուիլը՝ Մասնաւոր քերականութեան նիւթ են :

179. Միտքն իր դատումներն ինչպէս կը կազմէ :

Գոյացութեան մը վրայ յատկութիւն մը հաստա-
տելով . ուստի եւ ամեն դատում երեք մասէ կը
բաղկանայ . էնթալայէ մը՝ որ գոյացութիւնն է , սպե-
րֆէլէ մը՝ որ յատկութիւնն է , եւ Բայէն՝ որ ստո-
րոգելին կամ յատկութիւնը ենթակային կամ գոյա-
ցութեան վրայ հաստատող մասն է : Ասոր համե-
մատ պէտք է որ նախադասութիւնը , որ մտքին

դատողութեանը խօսքով բացատրութիւնն է, յիշեալ
երեք մասերը յայտնի կամ լռելեայն պարունակէ։
Ասորոսն է արդար. ահա դատում միանգամայն նա-
խադասութիւն։

180. Գոյացութիւն ցուցնող բառերը ինչ կը կո-
չուին եւ քանի տեսակ են։

Գոյական կ'ըսուին, եւ երկու տեսակ են. իրօք
գոյութիւն ունեցող իրերու կամ անհատներու ա-
նուններ, եւ վերացեալ կամ սեռի անուններ որոնք
բնութեան մէջ իրական գոյութիւն չունին. ուստի
եւ երկու տեսակ գոյականներ կան յասորակ եւ հասարակ։

181. Յատկութիւն ցուցնող բառերն ինչ կը կո-
չուին։

Ածական կը կոչուին։

182. Միտքն իր դատողութիւններուն երկու եզր-
ները, ենթական եւ ստորոգելին, միշտ պարզ կ'ըմ-
բռնէ։

Շատ անգամ զանոնք յաւելուածներով կ'ըմբռնէ։

183. Յաւելուածն ինչ է։

Յաւելուած կամ խնդիր կ'ըսուի առարկայ մը որ
ենթակային կամ ստորոգելոյն հետ յարաբերութեան
մը մէջ է։

184. Յարաբերութեան մէջ ըլլալն ինչ է։

Երկու բան իրարու հետ յարաբերութեան մէջ
կ'ըսուին, երբ որ եւ իցէ կերպով իրարու կը վերա-
բերին. զոր օրինակ՝ երբ մէկը ստացիչ է միւսն ըս-
տացեալ, մէկը գործող՝ միւսը գործողութեան ա-
ռարկայ, եւ կամ մէկը միւսին պարագան է։

185. Խօսքի մէջ յարաբերութիւն ցուցունող բա-
ռը ո՞րն է։

Յարաբերութիւն ցուցունող բառն է Նախադրութիւնն ու Շաղկապը: Նախադրութիւնը բառերու յարաբերութիւնը կը ցուցնէ, Շաղկապը՝ նախադասութիւններու:

186. Ուրեմն բառերը քանի՞ տեսակ են:

Բառերը ճշգիւ խօսելով չորս տեսակ են. 1. Գոյացութեան բառեր (Գոյական). 2. Յատկութեան բառեր (Սծական). 3. Հաստատող բառ (Բայը որ էական բայն է). 4. Յարաբերութեան բառեր (Նախադրութիւն եւ Շաղկապ):

187. Կեղուաց մէջ առ չորս տեսակէն ուրիշ տեսակ բառեր չկան:

Կան, այսինքն՝ Գերանուն, Յօդ, Ընդունելութիւն (Անցեալ դերբայ), Մակբայ եւ Չայնարկութիւն: Բայց գերանունը գոյականին կը վերաբերի, յօդն ու ընդունելութիւնը՝ սծականին, մակբայը հաւասար է խնդրով մէկտեղ նախադրութեան, չայնարկութիւնն ալ ամբողջ խօսքի մը հաւասար է:

188. Միտքն իր դատումներն իրարու նկատմամբ ինչպէս կ'ըմբռնէ:

Միտքն առարկայի մը կամ իրողութեան մը վերայ ըրած դատումները միշտ իրարու հետ յարաբերութեան մը մէջ կ'ըմբռնէ. ուստի պէտք է որ խօսքն ալ որ շատ անգամ այլ եւ այլ նախադասութիւններու (դատումներու) բաղադրութիւնն է՝ անոնց յարաբերութիւնը յայտնէ, եւ ասիկա շաղկապներու միջոցով կ'ըլլայ:

189. Գատումները քանի՞ տեսակ են:

Երկու. գլխաւոր եւ երկրորդական:

190. Գլխաւոր դատումը ո՞րն է:

Գլխաւոր դատումն ան է զոր միտքն իր մը կամ իրողութիւն մը իր տեսութեանն առարկայ ըրած ատենը՝ նախ եւ առաջ կ'ընէ :

191. Երկրորդական դատումը ո՞րն է :

Երկրորդական կ'ըսուին ան դատումները որ գլխաւորէն կը հետեւին եւ անոր հետ յարաբերութիւն կամ կապակցութիւն մը ունին : Զոր օրինակ՝ միտքը հետեւեալ դատումը կ'ընէ . Բոլոր ճարտիչ երջանկաւորն հասնիլ կ'ուզեն . ասիկա գլխաւոր դատում մըն է . Բայց եւ այնպէս երջանիչ հարուստներ շատ +իչ կը գործուին . ահա երկրորդական դատում մը որ առջինէն հետեւեցաւ , իբրեւ անոր հակադրեալը . Բայց շաղկապն առ հակադրութիւնը կը բացատրէ :

192. Գլխաւոր եւ երկրորդական դատմանց մէջ տեղ եղած յարաբերութիւնը քանի տեսակ է :

Երկու . ճանաչան եւ ընդհանուր :

193. Մասնական յարաբերութիւնը ո՞րն է :

Մասնական կ'ըսուի դատման յարաբերութիւնը , երբ երկրորդական դատումը գլխաւոր դատման մէջ գանուած բառի մը յաւելուած է :

194. Ընդհանուր յարաբերութիւնը ո՞րն է :

Ընդհանուր կ'ըսուի դատման յարաբերութիւնը , երբ երկրորդական դատումը գլխաւորին ամբողջ խմատին կը վերաբերի : Զոր օրինակ . Շնջրին , որ իմացական հարողակեամբ + շունեն ու կապիեն սորին է , խօսողութեան գրեթէ հաւասար ձիրք մը բնութեանէն ընդունած է : Նոսր գրով նշանակուած դատումը մասնաւոր է : Երջանկութեան հասնելու համար բոլոր մարդիկ , հարստութիւն կը փնտռեն . Բայց եւ այնպէս երջանիչ հարուստներ շատ +իչ կը գործուին .

հոս նոսր գրով նշանակուած դատումն ընդհանուր է:

195. Խօսք մը որուն մէջ դատումներուն յարաբերութիւնն ընդհանուր է՝ ինչ կը կոչուի:

Պարբերութիւն կը կոչուի. եւ ան ատեն գլխաւոր ու երկրորդական դատումները պարբերութեան անդամները կ'ըսուին, եւ կրնան պարզ եւ բաղադրեալ ըլլալ: Զոր օրինակ. Եթէ Ռուսիոյ հարստները զբաղակցանքով իրենց հարստութիւնը կ'աւելցնեն, | ապա Ռուսիոյ ժողովուրդը իրենց հարստութիւնը կ'աւելցնեն: Ահա պարզ պարբերութիւն մը: Մարդ իրեն հետ համարժեք եւ համակիւր եղողներուն հետ երկայն ատեն զբաղակցանքով իրենց հարստութիւնը կ'աւելցնեն: | Բայց իրեն հակառակակիւր եւ հակակիւր եղողներուն հետ սիրով եւ մեքենայութեամբ ըլլալով զայրապարհ'աշխատի: | այսպիսիք համարժեք համակցանքով իրենց հարստութիւնը կ'աւելցնեն: Ահա բաղադրեալ պարբերութիւն մը:

196. Միտքն իր դատումները քանի կերպով ընդհանուր յարաբերութեան մէջ կ'ըմբռնէ:

Երեք կերպով. իբրեւ իրարմէ կախում ունեցող, իբրեւ իրարու հակադրեալ, եւ իբրեւ իրարու պատճառ եւ գործ, կամ փաստ եւ հետեւութիւն:

Մինչ Մենցոր եւ Հաղայէլ կը խօսեն, ոսկեգոյն եւ հաւաքաւոր լեզուներով ծածկուած դէպքերը պատահէ:

Պատահի է՝, բայց Բաղդադէի շէք-աւազ-նաւի մէջ ծերացած է՝:

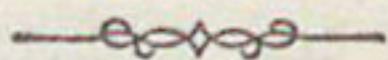
Ապրտած անահման հարստեւ եւ անհոս բարի է. ապա ոչ կրնայ խաբարել, ոչ ալ Ռուսի կը խաբարէ:

Աս օրինակներէն առաջնոյն մէջ դատմանց յարաբերութիւնը կախում է, երկրորդին մէջ հակադ-

բուժիւն, երրորդին մէջ փաստ եւ հետեւութիւն* :

197. Քերականութիւնը, մանաւանդ ընդհանուրը, գիտութեանց ո՞ր տեսակին կը վերաբերի եւ անոր մեթոտն ի՞նչ է :

Քերականութիւնը բարոյական կոչուած գիտութեանց առաջին կարգին (156, 157) կը վերաբերի, եւ մեթոտը փորձառականն է, որ մտքին խորհելու օրէնքները դիտելով, լուծելով եւ բաժնելով յառաջ կ'երթայ :

ՄԱՍՆ Բ.

Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն

198. Բարոյականն ի՞նչ է :

Բարոյական կ'ըսուի Պարտաւորութեան եւ Բարւոյ ու չարի գաղափարներուն ուսումը :

199. Աս գաղափարներուն ծագումն ուստի է :

Ասոնց ծագումը բանէն եւ բարոյական կոչուած զգացումէն (27) է : Բանը կու տայ՝ պարտաւորութեան, բարոյական զգացումը՝ բարւոյ եւ չարի գաղափարը :

200. Պարտաւորութիւնն ի՞նչ է :

* Վերլուծութեան ճամբուն քերականական եւ գրագիտական ուսման ունեցած մեծ կարեւորութիւնը գիտնալով, կը հրատարակենք Հայկազեան Ընկերութեան ծախիւք մեր վերլուծութեան երկրորդ տպագրութիւնն՝ առջինէն աւելի ընդարձակ . եւ կը յորդորենք ուսուցիչներն ըստ կարի երկայն եւ հիմնովին կրթելու իրենց սաները վերլուծութեան մէջ :

Պարտաւորութիւն կ'ըսուի ան որուն տախտակած է մարդ հեղինակութենէ մը վաւերացեալ օրէնքով :

201. Բանէն ինչպէս կ'ուսենանք պարտաւորութեան գաղափարը :

Մեր գործողութիւններուն օգտակարութենէն կամ վնասակարութենէն կը հետեւցնենք բանիւ որ պարտական ենք այսպէս վարուիլ կամ գործել եւ ոչ այլազգ : Եւ բանին առ թելադրութիւնը կամ ազդումը կը կոչուի Պարտաւորութեան գաղափար կամ պարտաւորութեան ծանօթութիւն :

202. Պարտաւորութեան գաղափարը մեզի ուրիշ ինչ գաղափար կու տայ :

Պարտաւորութեան գաղափարէն, այսինքն՝ այն ծանօթութենէն թէ այս ինչ բանն ընելու կամ չընելու պարտաւոր ենք՝ կը հետեւցնենք թէ այն պարտաւորութիւնը օրէնք մըն է, եւ քարոյսիւն օրէնք կը կոչենք զայն վասն զի ազատ ենք անոր հետեւելու եւ չհետեւելու, ասով կ'որոշենք զայն մեր բնութեանը վերաբերեալ ուրիշ օրէնքներէն ուրոնք հարկաւոր ըլլալուն համար քննելու կը կոչենք :

203. Բարւոյ եւ չարի գաղափարն ինչպէս կ'ուսենանք :

Մեր այսպէս եւ ոչ այլազգ վարուելու կամ գործելու պարտաւորութիւնը բանիւ ճանչնալէն ետքը, երբ այն պարտաւորութեան համաձայն կամ անհամաձայն կը գործենք, առ համաձայնութեան կամ անհամաձայնութեան համեմատ բարոյական զգացմամբ (27) հաճութիւն կամ վիշտ մը կ'իմանանք : Երբ գործողութիւնը մեր բարոյական զգացմանը հա-

ճոյական է, քարէ կը կոչենք, երբ անհաճոյ կամ վըշտալի է, չար կ'անուանենք :

204. Այս սկզբան համեմատ պարտաւորութիւնը քանի է :

Կրկին . Դրական՝ որ ընել կը պատուիրէ քարին, եւ քացասական՝ որ ընել կ'արգելու չարը :

205. Բարոյական զգացումէն ուրիշ ինչ զգացում կը հետեւի :

Բարոյական զգացումէն, այսինքն՝ գործողութեան մը պարտաւորութեան համաձայն (բարի) կամ անհամաձայն (չար) ըլլալէն կը հետեւի արդեանց եւ արդարեանց զգացումը, որուն համեմատ բարին՝ լարձուց, եւ չարը պարտոյ արժանի կը դառնայ :

206. Աս զգացումէն ինչ յառաջ կու գայ :

Աս զգացումէն, այսինքն բարւոյն՝ արդիւնաւոր (վարձուց արժանի), եւ չարին ապարդիւնաւոր (պատժոյ պարտական) ըլլալուն ճանաչումէն կը հետեւի բարոյական գիտակցութիւնը որուն հայերէն խիղճ հոգեւոր կ'ըսենք :

207. Բարոյական օրինաց գլխաւոր յատկութիւնը որն է :

Բարոյական օրինաց գլխաւոր յատկութիւնը պարտաւորիչ ըլլալն է, եւ ասոր համար հարկ է որ օրէնքը յայտնի եւ կարելի ըլլայ . քանզի մարդ չի կրնար պարտաւորիլ այն բանին դոր չի գիտեր եւ չի կրնար կատարել . թէպէտ բարոյական գործող մը 'ի հարկէ անձնիշխան (ազատ) ըլլալուն համար՝ կըրնայ յայտնի եւ կարելի պարտաւորիչ բարոյական օրէնք մը զանց ընել :

208. Բարոյական գործողն ով է :

Բարոյական գործող ան է որ բարոյական օրէնքի մը հնազանդելու պարտական է :

209. Բարոյական գործողի մը գլխաւոր յատկութիւնները որոնք են :

Բարոյական գործողի մը գլխաւոր յատկութիւններն են՝ պարտաւորութիւն հնազանդելու, կարելութիւն չհնազանդելու, եւ հետեւապէս ազատօրէն հնազանդելու կարելութիւն :

210. Բարոյական գործողին բարոյական օրինաց հնազանդելու պարտաւորութեան գլխաւոր շարժառիթը որն է :

Ա.յս շարժառիթը բարոյական գործողին ճշմարիտ շահն է :

211. Ճշմարիտ շահ ըսելով ի՞նչ կ'իմացուի :

Ճշմարիտ շահ ըսելով կ'իմացուի մարդու քանաւոր եւ իրական օգուտը : Ասիկա տարրեր է մարդու զգայական եւ սուտ օգտէն որ կրնայ ճշմարիտ օգտին յաղթել : Ան ատեն է որ մարդն պարտաւորութեան մը դէմ կը գործէ, եւ այն գործողութեան համար կ'ըսենք թէ ապարդիւնաւոր (պատժոյ արժանի), անբարոյական կամ մոլեկան է. ինչպէս որ երբ մարդ զգայական եւ սուտ օգուտը զոհելով պարտաւորութեան կը հնազանդի, այն գործողութեան համար կ'ըսենք թէ արդիւնաւոր (վարձուց արժանի), բարոյական կամ առաքինական է : Ուստի եւ առաքինութեան ու վարձուց, մոլութեան եւ պատժոյ մէջտեղ հարկաւոր յարաբերութիւնն մը կայ :

212. Աս յարաբերութիւնն ինչպէս իրական կ'ըլլայ :

Բարոյական վաւերացմամբ :

213. Բարոյական վաւերացումն ինչ է :

Օրէնքի մը վաւերացումն՝ անոր գործադրութեանը համար կամ բռնաբարութեանը դէմ որոշուած վարձուց կամ պատժոց բովանդակութիւնն է : Ինչպէս որ ամեն դրական օրէնք իր դրական վաւերացումը (պատժական օրէնքն) ունի, այնպէս ալ բարոյական օրէնքն ունի իր բարոյական վաւերացումը :

214. Բարոյական օրինաց գլխաւոր վաւերացումը քանի է :

Բարոյական օրինաց գլխաւոր վաւերացումը կամ վարձքն ու պատիժը երկուք է .

1. Խղճին գոհութիւնը կամ բարոյական զգացումը, իբր հաճութիւն, հնազանդութեան մէջ, եւ խղճին տագոհութիւնը կամ նոյն բարոյական զգացումը, իբր տհաճութիւն (վիշտ, խայթ), անհնազանդութեան մէջ :

2. Մարդոց գոհութիւնը՝ կամ տագոհութիւնը, որուն հետեւանքն է յարգանք կամ պարսաւանք, վարձք եւ պատուհաս :

215. Ասոնց երկուքն ալ անվրէպ են :

Առաջինը որ է բարոյական զգացումը կամ խայթը՝ երբեք չվրիպիր, քանզի ուղիղ բանէն կը բխէ . բայց երկրորդը միշտ եւ անվրէպ չէ : Մարդիկ միշտ արդար չըլլալով շատ անգամ առաքինութեան պատշաճ եղած յարգանքը կամ վարձքը յանցանաց կու տան, յանցանաց պարտաւոր եղած պարսաւը կամ պատիժն ալ՝ առաքինութեան : Ասիկայ Բարոյական շարի՜ կը կոչուի, եւ մեզի կը թելադրէ արդարութեան գաղափարը որմէ կը հետեւցնենք բարո-

շական օրինաց երրորդ վաւերացումը, որ է միշտ արդար Աստուծոյ գոհութիւնն ու տոգոհութիւնը, այսինքն թէ բուն վարձքն ու պատիժը մեզի հանդերձեալ կենաց մէջ կը մնան: Աս վաւերացման հիմն են Աստուծոյ գոյութեան եւ հոգւոյ անմահութեան գաղափարները որոնք Յնական աստուածաբանութեան կը վերաբերին:

216. Բարոյական պարտաւորութեան կամ բարոյական օրինաց գլխաւոր փաստն ուստի է:

1. Բանէն կամ բարոյական զգացումէն (27, 28), եւ 2. Մարդոց վկայութենէն:

1. Ամեն զգաստ միտք, եթէ ուղիղ բանին անսայ, պիտի հաւանի որ բարոյական օրինաց կատարումը՝ բարոյական պարտաւորութիւն մըն է որմէ կախում ունի մարդուն ճշմարիտ շահը: Ո՞վ մեծ հաճութիւն մը չզգար երբ իր վարմունքը բարոյական օրինաց համաձայն կը տեսնէ, կամ կը լսէ այնպիսի գործերու պատմութիւնը որոնք մարդկութեան պատիւ են: Ընդ հակառակն ո՞վ ճշմարիտ վիշտ մը չըզգար, երբ այն օրինաց անհնազանդ կը գտնուի, եւ կամ սկանաւոր կամ սկանջալուր է այնպիսի իրողութեան մը որ հակառակ է մարդու արդարութեան եւ անիրաւութեան գաղափարին: 2. Պրեթէ քոչոր ազգաց օրէնսդրութիւնը որ նոյն սկզբանց վրայ կը կայանայ, եւ որուն կարգադրութիւնները գրեթէ առ հասարակ մի եւ նոյն են՝ բարոյական օրինաց կուտայ ուրիշ հեղինակութիւն մը (փաստ մը) որ մարդկային վկայութեան հեղինակութիւն կը կոչուի: Աս երկու սկզբունքէն, Բանէն եւ Մարդկային հեղինակութենէն փորձառական մեթոտով կ'ապա-

ցուցուին բարոյական կանոնները որոնց բովանդակութիւնը կը կազմէ բարոյականի գիտութիւնը :

217. Աս գիտութիւնն թնչ կը կոչուի :

Կը կոչուի Մասնաւոր Բարոյական, ինչպէս որ Ընդհանուր բարոյական կը կոչուին ան սկզբունքները որոնց վրայ ցարդ խօսեցանք :

218. Մասնաւոր բարոյականը քանի կը բաժնուի :

Մարդուս կրկին, այսինքն՝ դէպ առ Ինքն եւ առ իւր Նմանիս ունեցած յարաբերութեանը նայելով՝ 1. Անհատական բարոյական եւ 2. Ընկերական բարոյական :

219. Անհատական բարոյականին առարկան թնչ է :

Անհատական բարոյականին առարկան է իւրաքանչիւր մարդոյ իւր անձը :

220. Մարդուս առ ինքն ունեցած պարտաւորութիւնը քանի նկատմամբ է :

Երկու . հոգւոյն եւ մարմնոյն նկատմամբ : Հոգւոյն նկատմամբ մարդ պարտական է իւր մտաւոր կարողութիւններն անարատ պահել եւ զարգացնել : Զգայնութիւնը անարատ պիտի պահուի որպէս զի իմացողութիւնն ու կամքը չխանդարի, զգուշանալով այն ամէն զգայական անկարողութիւններէ որոնք զգայնութեան կարողութեանը կրնան վնասել : Նմացողութիւնը պիտի զարգացուի, որպէս զի միտքը միշտ ճշմարտութեան հասնի եւ մոլորութենէ կամ սխալումէ ազատ ըլլայ : Կամքը պիտի մշակուի կամ կրթուի որպէս զի յարմար եւ կարող ըլլայ իր սուտ շահը ճշմարիտ շահուն զոհելու (211) : Ասկէ կը հետեւի որ ~~աստուծո~~ ու կրթութեան բարոյական պարտաւորութիւն է :

Մարմնոյն նկատմամբ մարդ պարտական է իւր գործարաններուն պահպանութեանը հսկել, մարմնոյն պիտոյքներն հոգալ, եւ անիկա զօրացնելու ջանալ: Զոր օրինակ՝ նայիլ որ իր աշխատութիւնը ուժոյն հաւասար ըլլայ, սնունդը՝ պիտոյիցը, հանգիստը՝ յոգնութեանը, այլովքն հանդերձ: Ասկէ ալ կը հետեւի որ անշնասպանութիւնը ոճիր է:

Անհատական բարոյականին առարկան է մարդու անձին պահպանութիւնը, եւ առ զգացումը մարդու բնական է, առ նկատմամբ բարոյական օրէնքը կրնայ նաեւ բնական օրէնք ըստիլ:

221. Մարդու առ իւր նմանիս ունեցած պարտաւորութեան սկզբունքն ինչ է:

Մարդու առ իւր նմանիս ունեցած պարտաւորութեան սկզբունքը հաստատութիւնն է: Բոլոր մարդիկ իրարու նման եւ հաւասար ըլլալով մի եւ նոյն իրաւունքն ունին, եւ որովհետեւ ամեն իրաւունք փոխարէն պարտաւորութիւն մը կ'ենթադրէ, առկէ կը հետեւի Ոսկեղէն կոչուած կանոնը թէ Մէ ընէր ուրիշին ինչ որ չեմ ուրիշը որ ուրիշը չեղի ընէ:

222. Մարդու առ իւր նմանիս ունեցած պարտաւորութիւնը քանի է:

Երկու. առ ջնկերն, եւ առ ջնկերութիւն:

223. Մարդու առ ընկերն ունեցած պարտաւորութիւնը քանի նկատմամբ է:

Զորս. անոր կենացը, ազատութեանը, համբաւոյն եւ իրեն վերաբերեալներուն:

Առաջինը կ'արգելու սպանութիւնը, բաց յօրինաւոր պաշտպանութեան դէպքերէն, եւ ոճրագործաց համար օրինաւոր իշխանութեան տուած մա-

հու վճռէն : Աս պարտաւորութիւնը կ'արդելու նաեւ անձամբ զրկանաց վրէժ խնդրելը , եւ մենամարտութիւնը : Ասոր կը վերաբերինաւ ուրիշին միտքը մոլորեցնելն ու բարձն ապականելը որ բարոյապէս սպաննել է :

Երկրորդը կ'արդելու բռնութիւնը : Ասկէ կը հետեւի որ տիրապետութիւնը (ֆեֆֆէիզ) եւ աշխարհակալութիւնը կերպով մը բարոյական օրինաց դէմ են :

Երրորդը կ'արդելու զրպարտութիւնը , սուտը եւ սուտ վկայութիւնը :

Չորրորդը՝ գողութիւնը , յափշտակութիւնը , խարդախութիւնը եւ , ամուսնական յարաբերութեան մէջ , շնութիւնը :

224. Մարդուս առ ընկերութիւնն ունեցած պարտաւորութիւնները որո՞նք են :

Ընկերութեան կամ տէրութեան մէջ կայ տղձ , փողատ եւ ընտանի :

Մարդս ազգի եւ քաղաքի մէջ է՝ Հրապարակական մարդ կամ վարիչ , եւ Սոսկական մարդ կամ ընդ վարչութեամբ :

Իբրեւ հրապարակական մարդ կամ վարիչ (կառավարող) , պարտական է օրէնքը ոչ միայն յարգել տալ այլ եւ յարգել , ընդ վարչութեամբ եղողներուն (կառավարելոց) արդարութիւն ընել , անոնց ապահովութեանը հսկել , եւ անոնց երեքկին՝ բարոյական , մտաւոր եւ բնական զարգացման միջոցները հոգալ :

Իբրեւ սոսկական մարդ կամ ընդ վարչութեամբ , պարտական է վարչութեան գործունեայ հնազան-

դուլթիւն , երբ վարչութեան պատուէրներն ու կարգադրութիւններն օրինաց համաձայն են . եթէ համաձայն չեն՝ կրաւորական հնազանդութիւն , այսինքն՝ չապատամբիլ բայց դործակից ալ չըլլալ , ամեն կարելի եւ օրինաւոր միջոցներով խմացնելով վարչութեան որ ըրածը կամ պատուիրածը օրինաց եւ արդարութեան համաձայն չէ :

Մարդս ընտանեաց մէջ է՝ Որդի , Ամուսին , Ծնող , Տէր եւ Սպասաւոր :

Իբրեւ որդի՝ մարդ պարտական է իր ծնողքը պատուել , յարգել , սիրել , անոնց խորհուրդ հարցրնել , հնազանդիլ , նպաստել անոնց երբ կարօտութեան մէջ են , համբերել անոնց թերութեանցը , առաքինութիւններուն նմանիլ , անոնց իր վերջին պարտքը հատուցանել , եւ ըստ օրինաց անոնց վերջին կամքը կատարել :

Իբրեւ ամուսին՝ մարդ պարտական է իւր ընկերոջը սէր , վստահութիւն , հաւատարմութիւն , օգնութիւն , մխիթարութիւն , պաշտպանութիւն եւ անոր ընկերական վիճակին համեմատ ապրուստը հոգալ :

Իբրեւ հայր՝ մարդ պարտական է իւր զաւկները սիրել , սնուցանել , պահպանել , կրթել , անոնց վրայ հսկել , զանոնք խրատել եւ ուղղել , անոնց բարի օրինակ տալ , եւ ընկերութեան մէջ անոնց կացութիւն մը ունենալուն հոգ տանել :

Իբրեւ տէր՝ մարդս պարտական է իր դործաւորներուն կամ սպասաւորացը վարձքը տալ անոնց վատակոցն ու ծառայութեանը համեմատ , անոնց հետ ըրած պայմանները հաւատարմութեամբ կատարել , անոնց հետ քաղցրութեամբ եւ մարդասիրու-

թեամբ վարուիլ, անոնց խնամ եւ օգնութիւն ընել
անոնց թշուառութեանը եւ կարօտութեանը մէջ :
Իբրեւ սպասաւոր՝ պարտական է իւր տէրանցը
հախանձաւորութիւն, հաւատարմութիւն, ակնա-
ծութիւն եւ զիջում :

ՄԱՍՆ Գ.

ԲՆԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

225. Բնական Աստուածաբանութիւնն ինչ է :

Բնական Աստուածաբանութիւն կ'ըսուի Փիլիսո-
փայութեան այն մասը որ բնական ապացոյցներով
կը խօսի Աստուծոյ գոյութեանն ու անոր Ստորո-
գելեացը վրայ :

226. Աստուծոյ գոյութեան ապացոյցները քանի
են :

Երեք . Բնական (Փիլիզական), Բարոյական եւ
Բնազանցական :

227. Աստուծոյ գոյութեան բնական ապացոյց-
ները քանի են եւ ուստի կ'առնուին :

Աստուծոյ գոյութեան բնական ապացոյցները ե-
րեք են, եւ կ'առնուին . 1. Նիւթոյ գոյութենէն ,
2. Նիւթոյ շարժումէն եւ 3. Տիեզերաց յօրինուա-
ծութենէն (կարգաւորութենէն) :

Նախ՝ գոյ ըլլալը հարկաւոր չէ նիւթոյ, քանզի
կը տեսնենք որ նիւթական իրերը դիպուածոյ (ներ-
ընդունական) են . այսինքն՝ կրնային չըլլալ : Երկ-
րորդ՝ շարժումն ալ նիւթոյ էական չէ, քանզի կըր-

հանք նիւթը դադարման մէջ ալ ըմբռնել, եւ կը
տեսնենք որ նիւթոյ շարժումն իր ուղղութիւնն ու
արագութիւնը կը փոխէ. ասիկա չէր կրնար ըլլալ,
եթէ շարժումը նիւթոյ էական ըլլար: Երբորդ՝
ինչպէս ամեն յօրինուածութիւն, նոյնպէս տիեզե-
րաց յօրինուածութիւնը իմացական յօրինող մը
կ'ենթադրէ, եւ գերազոյն իմացական յօրինող մը՝
եթէ յօրինուածութիւնը գերազոյն է. ապա ուրեմն
նիւթը ինքնագոյ արարիչ մը, առաջին շարժիչ մը
եւ գերազոյնս իմացական յօրինող մը ունի: Այս-
պիսի էակ մը Աստուած է, ապա գոյ Աստուած:

228. Աստուծոյ գոյութեանը բարոյական ապա-
ցոյցները քանի՞ են եւ ուստի կ'առնուին:

Ասոնք ալ երեք են, եւ կ'առնուին. 1. Բնական
օրէնքէն, 2. Գերազոյն էակի մը հաւատալու ան-
հակառակելի պիտոյքէն եւ 3. Ժողովրդոց միաբան
հաւանութենէն:

Նախ՝ մարդկային խիղճը բարին եւ չարը կը
ձանձնայ. ըսել է թէ ասիկա մարդուս մտքին հար-
կաւոր մէկ օրէնքն է: Երկրորդ՝ ամեն մարդ 'ի
յաջողութեան եւ 'ի ձախողութեան անհակառակելի
կերպով կը գիմէ գերազոյն էակի մը՝ անոր շնորհա-
կալ ըլլալու կամ անկէ նպատաւ ընդունելու հա-
մար: Երրորդ՝ բոլոր մարդիկ ամեն տեղ եւ ամեն
ժամանակ խոստովանած են թէ կայ գերազոյն էակ
մը. ասիկա ընդհանուր, հաստատուն եւ բնա-
կան աւանդութիւն մըն է: Ապա կայ գերազոյն
էակ մը որ այն բնական օրէնքը դրած է, յաջո-
ղութեան եւ ձախողութեան գերազոյն հեղինակն
է, եւ այն ընդհանուր աւանդութեան աղբիւրն է:

Այսպիսի էակ մը Աստուած է, ապա գոյ Աստուած :

229. Աստուծոյ գոյութեան բնազանցական ապացոյցը քանի է եւ ուստի կ'առնուի :

Ասոնք երկու են, եւ կ'առնուին . 1. Առաջին էակի մը հարկաւորութենէն կամ բացարձակ պատճառի մը գաղափարէն, 2. Անսահմանի կամ կատարեալ էակի գաղափարէն :

Նախ՝ ինչ որ կայ դիպուածոյ է, այսինքն եղաւ ժամանակ որ չկար . արդ ոչինչը չի կրնար ինչ մը յառաջ բերել, ապա 'ի հարկէ կար հարկաւոր էակ մը, բացարձակ պատճառ մը որ ամեն բան գոյացոյց, ապա թէ ոչ աշխարհս գոյացած չէր ըլլար : Երկրորդ՝ մեր սահմանաւոր եւ անկատար իմացականութեանը մէջ կայ անսահմանի եւ կատարեալ էակի գաղափարը . եթէ անսահմանը, կատարեալ էակը, չըլլար, անսահմանն ու կատարեալը սահմանաւորին եւ անկատարին ծնունդը պիտի ըլլային, որ անտեղի է : Ապա կայ հարկաւոր եւ բացարձակ պատճառ մը, անսահման եւ կատարեալ էակ մը : Այսպիսի էակ մը Աստուած է, ապա գոյ Աստուած :

230. Աստուած ինչպիսի էակ է :

Աստուծոյ ինչպիսի էակ մը ըլլալը կը ճանչցուի անոր ստորոգելիքներէն, այսինքն՝ անոր էական յատկութիւններէն : Արդ Աստուծոյ ստորոգելիքն են՝ անսահմանութիւն, անսահման կարողութիւն, անսահման իմացականութիւն, անսահման ազատութիւն, անսահման բարութիւն, անսահման արդարութիւն, անսահման գիտութիւն, ամբաւութիւն եւ յաւիտենականութիւն :

231. Աստուած ինչէն անսահման է :

Աստուած (ինչպէս ըսուեցաւ) առաջին պատճառ է . առաջին պատճառը պէտք է որ անսահման ըլլայ, քանզի եթէ սահմանաւոր ըլլար, ինք ալ ուրիշ պատճառ մը ունեցած պիտի ըլլար, ուստի եւ առաջին պատճառ չէր ըլլար :

232. Աստուծոյ անսահման կարողութիւնը, իմացականութիւնը, ազատութիւնը ուստի են :

Առաջին պատճառը, իբրեւ պատճառ, պէտք է որ կարող, իմացական եւ ազատ ըլլայ . եւ որովհետեւ իբրեւ առաջին պատճառ անսահման է, ապա անսահման կարող, անսահման իմացական եւ անսահման ազատ է :

233. Աստուած ինչէն անսահման բարի եւ արդար է :

Անսահման կարող պատճառը պէտք է որ նաեւ անսահման բարի եւ անսահման արդար ըլլայ, քանզի չարութիւնն ու անիրաւութիւնը չեն կրնար անսահմանութեան հետ միաբանիլ, քանզի անկատարութիւն կամ պակասութիւն են :

234. Աստուած ինչէն անսահման է գիտութեամբ :

Անսահման իմացական պատճառը պէտք է որ գիտութեան (գիտնալու, ճանչնալու) մէջ ալ անսահման ըլլայ :

235. Աստուած ինչէն ամբաւ եւ յաւիտենական է :

Անսահմանը ոչ տեղւոյ եւ ոչ ժամանակի մէջ կ'ամփոփուի, ապա Աստուած իբրեւ առաջին պատճառ անսահման ըլլալով, պէտք է որ անբաւ կամ անհուն եւ յաւիտենական ըլլայ :

236. Աստուծոյ առաջին պատճառ ըլլալէն ինչ կը հետեւի :

Անոր նախախնամութիւնը : Նախախնամութիւն ըսելով կ'իմացուի Աստուծոյ երեք յատկութիւնը , այն է՝ իմացականութիւնը , կարողութիւնը եւ բարութիւնը տիեզերաց վրայ ունեցած նպատակին մէջ : Այսինքն թէ՛ իբրեւ անհուն իմացական ունեցաւ նպատակ մը , իբրեւ անհուն կարող զայն յարդիւնած , եւ իբրեւ անհուն բարի զայն կը պահէ :

237. Աստուծոյ գոյութեանը դէմ կան առարկութիւն ընողներ եւ ուստի կ'առնուն իրենց առարկութիւնները :

Աստուծոյ գոյութեանը դէմ կան առարկութիւն ընողներ եւ ասոնք իրենց առարկութիւնը կ'առնուն 1. Ի բնական (ֆիզիքական) չարեաց , եւ 2. Ի բարոյական չարեաց :

238. Բնական չարիքն ինչ է , եւ ինչ են անկէ հանուած առարկութիւնները :

Բնական չարիք ըսելով կ'իմացուին՝ ցաւք , հիււանդութիւնք , մահ , վնասակար անասնոց եւ թուռաւոր խոտոց գոյութիւնը , մորիկներ , հրաբուխներ , սասանութիւնք (երկրաշարժ) եւ այլք :

Ուստի կ'ըսեն ոմանք .

1. Եթէ Աստուած ամենակարող ըլլար , ապա ամեն չարիք կ'արգելուր :

2. Եթէ անսահման արդար ըլլար , չէր թողուր որ այն չարիքներն անխտիր ամեն մարդու պատահին :

3. Եթէ անսահման բարի ըլլար , զմարդիկ անոնցմէ կը պահէր :

Արդ եթէ Աստուծոյ կարողութիւնը , բարութիւնն ու արդարութիւնը անսահման չեն , Աստու-

ուած չկայ . քանզի չկրնար ըլլալ որ անսահման կարող , անսահման արդար եւ անսահման բարի չըլլալով՝ Աստուած ըլլայ :

230. Ասոնց ինչ պատասխան կը տրուի :

Ասոնց պատասխան կը տրուի .

1. Աստուած բնական չարիքը չարգելուը , կամ վասն զի պարտաւոր չէ , եւ կամ վասն զի խնայողն պատճառ մը կամ գերագոյն նպատակ մը ունի որուն մեր խելքը չի հասնիր :

2. Աստուած թոյլ կուտայ որ ամեն մարդու անխտիր բնական չարիք պատահին , կամ վասն զի պարտական չէ խտրութիւն ընել , կամ վասն զի միայն առ աշխարհիս մէջ չէ անոր արդարութիւնը , եւ կամ թերեւս այն զոր մարդիկ չարիք կը կարծեն՝ բարիք է անոնց համար որ զայն կը կրեն :

3. Աստուած զմարդիկ բնական չարիքներէ չի պահեր , կամ վասն զի իր նպատակին այնպէս յարմար է , կամ որպէս զի մարդիկ իրենց պահպանութեանը համար հսկող եւ զգուշաւոր ըլլան : Այն չարիք ալ , ինչպէս հիւանդութիւնները , որոնց պատճառը շատ անգամ մեր անկարգութիւններն են , եւ մեզի կրնան 'ի խրատ ըլլալ , եւ վերջապէս Աստուած իբրեւ անիրաւ դատելու համար՝ հարկ էր մեզ Աստուծմէ վեր աստուած ըլլալ :

240. Բարոյական չարիքն ինչ է եւ ինչ են անկէ հանուած առարկութիւնները :

Բարոյական չարիք ըսելով կ'իմացուին մարդու հոգւոյն անկատարութիւնները , ինչպէս մոլութիւն , տգիտութիւն , եւ մեր ազատութիւնը չարահար գոր-

ծածեղէ յառաջ եկող անկարգութիւններ, ինչպէս
ապանութիւն, եւ ուրիշ անիրաւութիւններ: Ասկէ
ալ նոյն առարկութիւնները կը հանուին:

1. Եթէ Աստուած ամենակարող է, ինչո՞ւ հա-
մար առ չարիքները չարդելու:

2. Եթէ յանսահման արդար է, ինչո՞ւ համար
թոյլ կու տայ որ ամեն մարդու անխտիր նոյն չա-
րիքները պատահին:

3. Եթէ անսահման բարի է, ինչո՞ւ համար մար-
դիկ անոնցմէ չի պահեր:

241. Ասոնց ինչ պատասխան կը տրուի:

Ասոնց պատասխան կը տրուի.

1. Աստուած բարոյական չարիքը չարդելու,
վասն զի զմարդ անձնիշխան ստեղծեց, եւ չուղեր
անոր ազատութիւնը բռնաբարել. եթէ մարդ իր
ազատութեամբը կը ղեղծանի, յանցանքը մարդուն
միայն է:

2. Աստուած կը թողու որ բարոյական չարիքն
ալ ամեն մարդու անխտիր պատահին, վասն զի
Աստուած իր կատարեալ արդարութիւնը հանդեր-
ձեալ աշխարհին պահած է, քանզի աստիա անցա-
ւոր է, եւ անդին յաւիտենական: Դարձեալ բարո-
յական չարեաց թոյլ տալով Աստուած անիրաւ չըլ-
լար. այլ անիրաւ կ'ըլլար, եթէ բարոյական չարիք
գործողները միշտ անպատիժ թողուր:

3. Աստուած զմարդիկ բարոյական չարիքներէ
չի պահեր, վասն զի բռնաբարած կ'ըլլար մարդու
ազատութիւնը յորում կը կայանայ անոր գործքե-
րուն բարոյականութիւնը: Դարձեալ բարոյական
չարեաց մեծ մասը, զոր օրինակ՝ մարդկային հող-

ւոյն անկատարութիւնները , մոլորութիւն , չար հա-
կամիտութիւններ , չար գործքեր , կը ցուցնեն թէ
մարդս արարած ըլլալով , 'ի հարկէ սահմանաւոր է ,
եւ չի կրնար բոլորովին կատարեալ ըլլալ : Բայց ո-
րովհետեւ չարիքներէ ետ կենալու միջոցներն ու-
նի , եթէ չի գործադրեր , ինքն է յանցաւոր :

242. Բնական Աստուածաբանութիւնն ուրիշ ի՞նչ
բաներու վրայ կը խօսի :

Կը խօսի նաեւ Հոգւոյն «*գեղէն*» , ապա եւ *անճան*
ըլլալուն վրայ :

243. Ոգի կամ ոգեղէն ըսելով ի՞նչ կ'իմացուի :

Ոգի կամ «*գեղէն*» ըսելով կ'իմացուի գոյացութիւն
մը որ *Տէ* , այսինքն՝ մասերէ չի բաղկանար , ուս-
տի եւ *անբաժին* եւ պարզ է : Եւ որովհետեւ մասերէ
բաղկացեալ եւ բաժանական ըլլալ նիւթոյ էական
է , կը հետեւի թէ ոգին նիւթէն զատ կամ տարբեր
բնութիւն ունեցող գոյացութիւն է :

244. Հոգւոյ մի կամ անբաժին եւ պարզ ըլլա-
լուն , այսինքն մասերէ բաղկացած չըլլալուն , ի՞նչ
փաստ կը բերուի :

Ասոր սա փաստը կը բերուի որ եթէ հոգին *Տէ*
չըլլար , մասերէ բաղկացած ըլլար , հարկաւ կը փոխ-
ուէր , կրնար նաեւ երբեմն արդէն եղածէն բոլոր-
ովին տարբեր ըլլալ , ինչպէս որ մարմիններուն
կը պատահի . եւ հետեւաբար միշտ *Տէ* և *նոյն* չէր ըլ-
լար : Ապա հոգւոյն գլխաւոր յատկութիւններն են
Միութիւն (որ անբաժանականութիւն եւ պարզու-
թիւն ալ կ'ըսուի) եւ Նոյնութիւն :

245. Հոգւոյն միշտ Մի եւ Նոյն ըլլալուն ի՞նչ վը-
կացութիւն կայ :

Գիտակցութեան կամ Ներքին զգայութեան վրայայութիւնը : Գիտակցութիւնը կը զգայ որ , թէպէտ իւր զգացումները , գաղափարներն ու գործողութիւնները շարունակ կը փոխուին , ինք միշտ նոյն է : Գարձեալ՝ եթէ Հոգին միշտ մի եւ նոյն չմնար , անցեալը , գէթ շատ հեռաւոր անցեալը , յիշելու կարող պիտի չըլլար :

246. Ազատութիւնն ինչ է :

Ազատութիւնը , փիլիսոփայական լեզուաւ , կը նշանակէ այն կարողութիւնը զոր Հոգին ունի կամեւ կամ չկամեւ , եւ , ոչ Ֆիզիզապէս՝ այլ Ներքին գործել . կամ ուրիշ բառերով ըսենք՝ ազատութիւնը որոշում ընելու կարողութիւնն է : Աս մտքով ազատութեան հայերէն Անճնիշխանութիւն կ'ըսուի :

Անճնիշխանութիւնը կամ հոգեբանական ազատութիւնը յորում կը կայանայ բարոյական ազատութիւնը՝ կայ միշտ , նաեւ ան ատեն՝ երբ մարդս Ֆիզիզապէս կամ նիւթապէս ազատ չէ :

247. Հոգւոյն միշտ ներքուստ ազատ ըլլալուն ինչ վկայութիւն կայ :

Նախ՝ Գիտակցութեան վկայութիւնը : Ամեն մարդ որոշում մը ընելէն ետքը կը զգայ թէ նոյնը կրնար չընել : Երկրորդ՝ Բանին վկայութիւնը : Մարդ իր բարի կամ չար , օգտակար կամ վնասակար որոշումներուն արդիւնքն ու յանցանքն իրեն կ'ընծայէ . ասկէ բանը կը հետեւցնէ թէ ուրեմն հոգին անճնիշխան է , ապա թէ ոչ չէր կրնար այն զգացումն ունենալ : Երրորդ՝ Մարդոց վկայութիւնը : Մարդիկ գրեթէ առ հասարակ օրէնք , պատիժ , վարձք , խրատ , համոզում գործածելով կը ցուցնեն

թէ բարոյական գործոց վրայ անտարբեր չեն, կը ճանչնան մարդու անձնիշխանութիւնը կամ բարոյական ազատութիւնը յորում կը կայանայ արդարութեան եւ անիրաւութեան, յանցանաց եւ առաքինութեան դադափարները:

248. Անձնիշխանութեան դէմ ինչ առարկութիւններ կ'ըլլան:

Նախ՝ շարժառիթներու զօրութենէն կ'առարկուի թէ մարդս անձնիշխան չէ: Մարդս, կ'ըսեն, առանց շարժառիթի չի գործեր. անոնք են որ մարդ բան մը ընելու կ'որոշեն. ապա մարդ անձնիշխան չէ:

Երկրորդ՝ կ'առարկուի Աստուծոյ կանխազիտութենէն: Աստուած, կ'ըսեն, կանխաւ գիտէ ամեն բան, ապա մարդու գործերն ալ, եւ որովհետեւ Աստուծոյ կանխաւ գիտցածը հարկաւ կը կատարուի, ապա մարդ ան պիտի ընէ ինչ որ Աստուած կանխաւ տեսած է, ուրեմն մարդ ազատ չէ:

249. Աս առարկութեանց ինչ պատասխան կը տրուի:

Առաջնոյն պատասխան կը տրուի թէ Մարդիկ արդարեւ առիթներէ շարժեալ կը գործեն, բայց առաջուց խորհելով կ'ընտրեն եւ կ'որոշեն ինչ որ պիտի ընեն կամ չընեն, ապա ազատ են:

Երկրորդին ալ սա պատասխանը կը տրուի. Աստուած կանխաւ գիտէ թէ մարդ իր ազատ որոշմամբն ինչ պիտի ընէ. եւ Աստուծոյ այս կանխաւ գիտցածն արդարեւ անվրէպ կը պատահի քանզի անոր կանխազիտութիւնն անսխալ է, բայց ասով մարդ բռնի կամ 'ի հարկէ գործած չըլլար:

250. Հոգւոյ անմահութեան փաստը ո՞րն է:

Հոգւոյ անմահութեան փաստն է Նախ՝ անոր աննիւթականութիւնը: Ոգին աննիւթ եւ թ ըլլալով (243), այսինքն մասերէ բաղկացեալ չըլլալով չի կրնար լուծուիլ կամ մեռնիլ, ապա անմահ է: Երկրորդ՝ հոգին բնածին բաղձանք մը ունի երջանիկ ըլլալու, առ բնական զգացումն Աստուծմէ ըլլալով չի կրնար սուտ ըլլալ, քանզի Աստուած անխաբ է. եւ որովհետեւ մարդս այս կենաց մէջ իր այն բաղձանացը չի կրնար հասնիլ, քանզի կը մեռնի, ուրեմն կը մնայ անոր ուրիշ կեանք մը ուր այն բաղձանքն իրական պիտի ըլլայ. ապա հոգին անմահ է: Երրորդ՝ Աստուած անսահման արդար է. արդ որովհետեւ այս կենաց մէջ մարդոց ամեն գործերուն արդար հաստուցում չի տրուիր, պէտք է որ մահուընէ անդին կեանք մը ըլլայ, ուր արդարութիւնն իրօք կատարուի. ապա հոգին անմահ է:

251. Աստուծոյ գոյութենէն եւ հոգւոյ անմահութենէն ինչ կը հետեւի:

Կը հետեւի բարոյական օրինաց երրորդ վաւերացումը (245). այսինքն՝ Աստուծոյ գոհութիւնն ու տգոհութիւնը: Աստուծոյ գոհութիւնը՝ եթէ մարդ բարոյական օրէնքները պահէ. տգոհութիւնը՝ եթէ զանոնք զանց ընէ: Եւ ասկէ կախում ունի մարդու վերջին վախճանը որ է երանութիւն մը որուն բաղձանքը այնպէս բնական է մարդու:

252. Աստուծոյ գոհութեանը կամ տգոհութեան գաղափարը մարդս ինչ բանի կը ստիպէ:

Բնական կրօնքի:

253. Կրօնքն ինչ է:

Պաշտօն, այսինքն՝ կերպ մը ծառայութիւն առ
Աստուած, եւ է կրկին՝ Ներքին եւ Արտաքին: Ներ-
քին պաշտօնն է՝ Հաւատք, Սէր, Հնազանդութիւն
եւ Երկրպագութիւն առ Աստուած 'ի ներքս' 'ի հոգ-
ւոջ: Արտաքին պաշտօնը կը կայանայ այն արտա-
քին ձեւերուն մէջ որովք մարդ իր ներքին պաշ-
տօնը կ'իմացնէ նաեւ արտաքուստ. զոր օրինակ՝
աղօթիւք, երկրպագութեամբ եւ այլովք: Արտա-
քին պաշտօնն ալ կրկին է՝ Առանձնական եւ Հրա-
պարական:

ՓԻԼՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ

- Ամբաւուծիւն . Immensité.
 Ամփոփ . Precis.
 Անխարդախուծիւն . Intégrité.
 Անկատար թուարկութիւն . Dénombrement imparfait;
 Անհատական . Individuel.
 Անմիջական . Immédiat.
 Անյօդաւոր . Inarticulé.
 Անտեղութենէ ապացուցանել . Réduction à l'absurde.
 Ապարդիւնաւոր . Déméritoire.
 Ապարդիւնք . Démérite.
 Ապացոյց . Preuve.
 Ապացուցական . Démonstratif.
 Ապացուցութիւն . Démonstration.
 Արդիւնաւոր . Méritoire.
 Արդիւնք . Effet. 2. Mérite.
 Արտաքին ըմբռնում . Perception extérieure.
 Արուեստական . Artificiel.
 Աւագ եղբ . Grand terme.
 Բաժանաբար . Sens distributif.
 Բաժանեալ մտքէ բաղադրեալ մտքի , եւ բաղադրեալէն բաժանելոյ հետեւութիւն . Erreur du composé et du divisé. Կամ Passer du sens divisé au sens composé et réciproquement.
 Բաղադրական . Synthétique.
 Բաղադրութիւն . Composition, synthèse.
 Բան . Raison.
 Բարբառ . Parole.

- Բարոյական . աշ . Moral. 4-րդ . La morale.
Բացայայտութիւն . Evidence.
Բնազանցական . Métaphysique.
Բնական . Physique. 2. Naturel.
Բնական ազդում . Instinct.
Բնական աստուածաբանութիւն . Théodicée.
Գաղափարաց զուգորդութիւն . Association des idées.
Գիտակցութիւն . Conscience (Psychologique).
Գործունէութիւն . Activité.
Գումարութիւն . Compréhension.
Դաս . Classe.
Դասաւորել . Classifier.
Դէմյանդիման . Intuitif.
Դիպումայ . Contingent.
Դիտողութիւն . Observation.
Դրութիւն . Système.
Եզառած . Enthimème.
Եզրակացութիւն . Conclusion.
Եկամուտ . Adventice.
Ենթադրական . Hypothétique.
Ենթադրութիւն . Supposition, hypothèse.
Երկդիմութիւն . Ambiguïté.
Երեւոյթ . Phénomène.
Երկառած . } Dilemme.
Երկասյրաբանութիւն . }
Զգայնութիւն . Sensibilité.
Զգացողութիւն . Sensation.
Զգացում . Sentiment.
Էական յատկութիւն . Qualité essentielle, caractère.

- Ըմբռնում . Perception.
 Ընդունակութիւն . Capacité.
 Ընծայական . Déductif.
 Ընծայութիւն . Déduction.
 Իմաստակութիւն . Sophisme.
 Իմաստասիրութիւն . Raisonnement.
 Իմացողութիւն . Intelligence.
 Ինքնադէպ . Spontané.
 Լեզու . Langage.
 Լուծումն . Analyse.
 Խելամտութիւն . տես Մակածութիւն :
 Խորհրդածութիւն . Réflexion.
 Խօսք . Phrase.
 Ծանօթութիւն . Notion.
 Կարողութիւն . Faculté.
 Կեղծ . Factice.
 Կրկնումն սկզբան . Pétition de principe.
 Կրտսեր եզր . Petit terme.
 Համաքարդութիւն . Sorite.
 Հանդիսութիւն . Analogie.
 Հանրացում . Généralisation.
 Հաւաքաբանութիւն . Syllogisme.
 Հաւաքաբար . Sens collectif.
 Հետազօտութիւն . Investigation.
 Հետեւական . Conclusif.
 Հետեւութիւն . Conséquence.
 Հնարք . տես Եղանած :
 Հոգեբանութիւն . Psychologie.
 Չայնաւոր . Phonétique.
 Չեռնարկութիւն . Argumentation.

- Զեռնհասութիւն . Compétence.
 Զեւաւոր . Figuré.
 Ճիշդ . Exact.
 Ճշդութիւն . Justesse.
 Ճշմարտախօսութիւն . Véracité.
 Մակաբերութիւն . տեւ ընծայութիւն :
 Մակածութիւն . Induction.
 Մարդոց վկայութիւն . Témoignage des hommes.
 Մեծ եղբ . տեւ Աւագ եղբ :
 Միջին եղբ . Moyen terme.
 Միջոց . Espace. 2. Moyen.
 Մտադրութիւն . Attention.
 Յարաբերականէ բացարձակ հետեւութիւն . Erreur
 du relatif, կամ Passer de ce qui est vrai à quel-
 ques égards à ce qui est vrai simplement.
 Յարաբերութիւն . Rapport.
 Յարացոյց . Exemple.
 Յիշատակարան . Monument.
 Յղացում . Conception.
 Յոռի շրջան . Cercle vicieux.
 Յօդաւոր . Articulé.
 Նախադրեալ . Prémisses.
 Ներընդունական . տեւ Դիպուածոյ :
 Ներքին զգայութիւն . Sens intime.
 Նշանակ . Symbole.
 Նոյնութիւն . Identité.
 Ոգի . Esprit.
 Ունակութիւն . Habitude.
 Ուսողութիւն .
 Զափաղիտութիւն . } Mathématiques.

- Պատճառարանութիւն . տե՛ս Ձեռնարկութիւն :
Պատահականէ բացարձակի հետեւութիւն . Erreur
de l'accident, կամ Juger d'une chose par ce qui
ne lui convient que par accident.
Պարբերութիւն . Période.
Պարտաւորիչ . Obligatoire.
Սահման . Définition.
Սեռ . Genre.
Ստացական . տե՛ս Եկամուտ :
Ստեղծում . Création.
Վաւերականութիւն . Authenticité.
Վաւերացում . Sanction.
Վերացեալ . Abstrait.
Վերացում . Abstraction.
Վերլուծական . Analytique.
Տարածութիւն . Etendue.
Տարբերութիւն . Différence.
Տգիտութիւն նիւթոյ . Ignorance du sujet.
Տգիտութիւն պատճառի . Ignorance de la cause.
Տեսակարար . Spécifique.
Տպււորութիւն . Impression.
Տրամախոհութիւն . տե՛ս Իմաստասիրութիւն :
Փայտ . Raison.
Փայտորդ . Epichérème.
Փոխադարձ . Réciproque.
Փորձառական . Expérimental.
Փորձ ընել . Expérimentation.
Փորձառութիւն . Expérience.
Փոքր եզր . տե՛ս Կրտսեր եզր

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0793043

